

V. Velarizarea

1. Generalități. Petrecut diferențiat ca viteză și intensitate, în spațiu și în contexte, fenomenul velarizării este general românesc definitoriu pentru limba română.

Prima sursă a apariției vocalelor velare în limba română o constituie anumite evoluții particulare ale vocalei *a* (accentuat și neaccentuat) în anumite poziții și contexte, poate încă de la începutul perioadei de formare a limbii române. Mai târziu, în anumite contexte aflate în poziție nazală, vocalele *e* și *i* au evoluat la *ă*. Ca termen de metalimbaj folosit în fonetica istorică a limbii române, *velarizare* se referă la situația în care vocalele anterioare (palatale) *e* și *i*, ca urmare a declanșării unor tendințe articulatorii, în anumite condiții contextuale, ajung a fi articulate în partea posterioară (velară) a palatului, devenind *ă* și *î*.

Examinarea contextelor în care au apărut vocalele velare (din *a*, *e* și *i*) arată că limba română este puternic velarizantă, în sensul că – practic – toate consoanele (inclusiv africaterile) și multe contexte complexe au capacități velarizante, chiar dacă de forțe diferite²⁴⁴. În fond, însăși SAA a limbii române este posterioară, velară, sunetul cel mai lesne de produs în limba română – începând cu ceea ce se emite în poziție de repaos a organelor articulatorii – fiind *ă*²⁴⁵.

---

²⁴⁴ OR II, p. 55.

²⁴⁵ Ivănescu 1983.

Chestiunea locului vocalelor velare este discutată în Popovici 1921, p. 26-27; 1927, p. 47; Pușcariu 1931-1933, p. 9-10; 1994, p. 78; Petrovici 1962, p. 211; 1956a; Avram 1990, p. 35; Rusu 1984, p. 32, 66 și urm., autori care susțin, cu diferite nuanțe, că vocalele *ă* și *î* sînt centrale.

Opinia conform căreia vocalele *ă* și *î* sînt velare, apare la R. Sbiera, în *Fiziologia vocalelor românești ă și î*, publicat în „Convorbiri literare”, XXXVIII, 1904, p. 390 ș.u. (apud Pușcariu 1931-1933, p. 9); OR II, p. 4, 8; Philippide 1909, p. 77; C. Diclescu, *Originile limbii române. Studii critice — Rezultate nouă*, în AA XXIX (1906-1907), p. 513-673, la p. 598, 648 și urm., apoi la G. Weigand, E. Gamillscheg, O. Nandriș, E. Vasiliu, G. Ivănescu, V. Arvinte și alți istorici ai limbii române.

Cea mai bună dovadă empirică în favoarea caracterului velar al acestor sunete este furnizată de către A. Philippide, care arată că așa cum *ö* și *ü* sînt niște *e* și *i* rotunjiți, tot astfel *ă* și *î* sînt niște *o* și *u* nerotunjiți (în felul acesta învățîndu-i pe studenții germani să rostească cele două vocale românești) (Philippide 1984, p. 299-300).

Apariția vocalelor velare s-a petrecut pe mai multe căi, evoluției în discuție supunându-i-se mai multe sunete și contexte. Desigur, fenomenul nu a acționat cu aceeași intensitate pe întreg teritoriul românesc, pentru toate sunetele și contextele implicate, ceea ce la nivel de ansamblu oferă o firească imagine neuniformă. Mai mult, ulterior producerii fenomenului, în unele teritorii (cu deosebire într-o zonă de pe teritoriul dacoromânesc nord-vestic, ce acoperă arii din Banat către Crișana și pînă pe Tisa)²⁴⁶, vocalele velare vor fi înlocuite cu vocale palatale.

Caracterul masiv al prezenței vocalelor velare în limba română poate fi constatat atît pentru graiuri, cît și pentru norma literară. Decurgînd în chip natural din producerea inițială a fenomenului velarizării, multe astfel de forme – rezultate firești și justificate ale proceselor evolutive ale limbii române – aveau curs pe întreg teritoriul dacoromân, fiind atestate direct și indirect de texele secolelor XVI și XVII. Cum se întîmplă în astfel de situații, ca urmare a manifestării intense și pe mai multe căi a unui fenomen, organismul începe să dezvolte, cel puțin în anumite părți ale lui, reacții de echilibrare, încetinind, neutralizînd sau chiar anulînd unele dintre efectele concrete petrecute în modalități prolifiche și produse în cantități abundente. Ca urmare, întrucît prezența neuniformă sau absența pe alocuri a formelor velarizate era o realitate vădită, ea s-a putut constitui în criteriu diferențiator și deosebitor între graiuri.

În ariile mai puțin predispuse către vocale velare au putut apărea fenomene deosebite ca modalitate²⁴⁷, dar avînd același efect: evitarea respectivelor sunete. În urma contactelor de profunzime – mai ales la categorii evaluate de vorbitori și prin circulația textelor – acestea au putut ajunge la cunoștința vorbitorilor din graiurile puternic velarizante. De altfel, nici ele nu fuseseră scutite de reacția organică de suprasaturare, dar, după cum se va putea constata, aici ea va fi manifestă mai degrabă în sensul exagerării locurilor în care se petrece decît prin amplitudinea contextelor și a situațiilor concrete în care apare.

Comparînd cele două șiruri de argumente, vom considera că vocalele românești *ă* și *î* sînt sunete velare nerotunjite, rezultate ale dezvoltării unor propensiuni ale substratului (OR II, p. 13 și urm., 55-56; Lambrior 1976, p. 52; Petrovici 1956a, p. 5-6, 34; 1970, p. 92; C. Poghirc, *Vocalele rom. ă, alb. ě, bulg. ѣ*, în SCL XI (1960), p. 657-660; Nandriș 1963, p. 47, 53; Avram 1964, p. 46-73; Vasiliu 1968, 50-52, 58, 126-130; Avram 1990, p. 24-55, 57-63; Ivănescu 1980, p. 403, 406; 1983; Brâncuș, G., *Vocala ă, în Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, București, 1995, p. 67-74).

²⁴⁶ OR II, p. 91.

²⁴⁷ Pentru tendințele de diferențiere și fărîmițare din sînul unui grai sau al unei limbi, a se vedea Densusianu 1961, p. 14; Gheție 1975, p. 43.

Este important de subliniat că evitarea unui fonetism (evident, încărcat în conștiința vorbitorului cu anumite conotații care l-ar face nedorit) poate fi constatată nu doar la comunitățile în care el nu este foarte prolific (frecvent și răspândit), ci și la cele caracterizate de acesta. Ca urmare a contactelor lingvistice, anumite rostiri pot căpăta conotații, astfel fiind conștientizate și, eventual, evitate ca neconforme cu propria normă sau cu o alta dotată ori doar încărcată cu prestigiu. Întrucât de confuzia de care se ocupă cercetarea de față nu este ferită nici o categorie de vorbitori, atunci când vorbitorul preia forme ale altui grai (popular sau literar) – cu care nu se află în contact suficient –, ulterior el poate cădea pradă analogiilor greșite, identificând anumite forme ca făcând parte din respectivul tip. Cu toate că, într-adevăr, ele conțin respectivul sunet, este posibil ca acesta să se afle sau nu în situația în care se află în norma celorlalți²⁴⁸.

Data fiind situația generală din graiuri, procesele constitutive ale aspectului literar au putut reține sau nu între formele curente la vorbitorii stratului dominant – rezultate ca urmare a evoluțiilor diastratice ale graiului – un amestec de forme velarizate și nevelarizate, conform uzului și deprinderilor statornicite în diferite chipuri, pe diferite căi, ca urmare a feluritelor întâmplări cultural-lingvistice. Întrucât norma literară românească modernă își trage sevele cu deosebire din aspectul literar muntenesc²⁴⁹ – ajuns a fi reticent față de vocalele velare și de timbrul velar al anumitor consoane –, examinarea unui eșantion oarecare de cuvinte care dețin sau au deținut vocale velare, indică rezultate diferențiate și neuniforme. Altfel spus, în pozițiile în care, ca urmare a evoluțiilor fonetice firești și caracteristice limbii române, au apărut vocale velare, nu vom constata neapărat că norma literară actuală sau unele graiuri populare au păstrat acolo vocalele velare, căci vom putea întâlni vocale palatale.

Sub acest aspect, după ce arată că: „vocalele *e*, *ea*, *i*, trec când mai des când mai rar în română în *ă*, *a*, *î*”²⁵⁰, H. Tiktin observă că: „uzul literar din timpurile mai nouă a restabilit fără cuvânt sunetul vechiu – adevărat sau închipuit –, punându-se astfel în contradicție atât cu tradițiunea cât și cu pronunțarea obștească”²⁵¹. Aprecierile acestea asupra dinamicilor graiurilor și a normei literare, diferențiate în plan fonetico-fonologic,

²⁴⁸ Labov 1963; Miller 1966; Brown & Levinson 1979; Errington 1999.

²⁴⁹ Afirmatie pe care observația empirică o poate lesne confirma astfel: între norma literară și graiurile populare de tip muntenesc diferențele (cu deosebire cele de ordin fonetic și gramatical) sînt minore, în comparație cu cele dintre același reper și graiurile populare moldovenești sau transilvane.

²⁵⁰ Tiktin 1889, p. 47.

²⁵¹ *Ibid.*

se refereau mai ales la situațiile din Moldova, care în anumite contexte avea predilecție către vocalele velare, iar în altele, către vocale palatale, în opoziție cu Muntenia, cu propensiuni inverse.

În concluzie, sunetele vocalice velare, apărute în momente succesive ale devenirii limbii române și reprezentând un produs caracteristic acesteia, ajung la un moment dat să devină obiect al unor respingeri, atât dinspre unele comunități utilizatoare ale graiurilor populare, cât și dinspre comunitățile utilizatoare ale aspectului literar, atât în zonele cu velare abundente, cât și în celelalte.

În esență, într-o anumită perioadă a funcționării limbii române vechi (secolele XV – XVII), începând cu anumite arii lingvistice, în diferite grade și cu referire la anumite contexte fonetice, s-a dezvoltat o reacție de limitare și de reducere a unor sunete endemice. Participând la constituirea aspectelor literare locale, reacția respectivelor grupuri față de abundența naturală a formelor cu velare a creat o marcă, prin care caracterul velar al unor contexte a fost asociat cu extracția populară, în opoziție cu cea cultă. În realitate, astfel de tendințe sînt combinate, întrucît clasa vorbitoare a aspectului cultivat este, și ea, apartenență la o arie lingvistică (fenomenele pot avea proveniență exclusiv diatopică, diatopică și diastratică, dar niciodată exclusiv diastratică). Faptul a putut duce la întărirea tendinței de eliminare a acestor sunete și, concomitent, la înlocuirea lor cu vocale palatale, proces care – deși inițial trebuie să fi fost o marcă a graiului clasei superioare locale – a devenit o marcă a caracterului cult sau măcar îngrijit al vorbirii. Dată fiind originea sa, vorbitorii graiului local au putut prelua cu ușurință această tendință în act, cel puțin cînd se aflau în situații de comunicare cu reprezentanții aspectului cult, apoi cu semeni din alte graiuri și ulterior cu cei din graiul propriu.

Precum în situațiile pînă acum discutate, procesul a fost idiosincretic și lipsit de temeiurile pe care le-ar da cunoașterea proceselor evolutive ale limbii române, vorbitorii operînd cu sunete, nu cu contexte, și în necunoaștință de situație, adică a evoluțiilor fonetice parcurse de fluxurile sonore asupra cărora acționau.

Astfel, așa cum *v* din *viclean* nu are temeiuri etimologice, tot astfel, urmașii lui *eradico* și *radicula*²⁵² – care, inițial, au fost *ră(i)dic* și *ră(i)diche* – nu ar trebui să dețină – din aceeași perspectivă istorică – un *i* în prima parte a formei. Fără a nega rolul contextului fonetic, care este un cadru favorizant²⁵³, se poate spune că „se reface” un sunet acolo unde

²⁵² Scriban sv.

²⁵³ Dumistrăcel 1978 vorbește despre „poziții favorabile” (p. 114), tot acolo folosindu-se conceptul ‘fonetism corelativ’ (p. 163).

nu a existat un posibil ascendent al acestuia: este o substituție nejustificată istoric sau etimologic, operată în umbra unei analogii improprii și sub cine știe ce impuls²⁵⁴. În cazuri precum *riu* și *sin* se reface un *i* revolut; el are temeieri etimologice, dar substituția, fără a fi improprie sub aspectul primitivului, este astfel sub cel al cursului evoluției fonetice a respectivelor fluxuri sonore.

De fapt, din perspectiva vorbitorului agent, înlocuirea vocalei velare cu cea palatală nu are absolut nici o legătură cu istoria fonetică sau de vreun alt fel a cuvântului, cu faptul că, odinioară, acolo a existat sau nu o palatală. Necunoscând acea istorie și nefiind interesat de ea – altminteri n-ar face substituții nesuținute de evoluția sunetelor și a contextelor fonetice și mai ales nu ar „pierde” primitivele, adică nu ar mai exista evoluție fonetică –, el nu are cum și de ce să urmărească restabilirea primitivelor. De altfel, acest vorbitor nici nu deține datele necesare pentru a împlini acest act, așa cum nici vorbitorul cult nu este interesat de restabilirea formei și a conținuturilor etimologice. Din motive neștiute nici de el și sub impulsuri de el simțite, vorbitorul urmărește doar înlocuirea unui sunet cu un altul. Precum în alte arii ale comportamentului social, el reinterpretează și remodelează materialul moștenit, în conformitate cu ceea ce i se pare a fi conform cerințelor contemporane lui, compatibil cu universul său sonor și, eventual, conform cu anumite cerințe asumate. De aceea „repară” el forme „stricate” de strămoșii săi sau le modifică ajustându-le în chipul actualilor sale nevoi²⁵⁵.

Pe de altă parte, trebuie observat că, deși adesea se presupune că unele sunete ar fi „păstrate” (*i* din *riu*, de pildă, alături de altele despre care vom vorbi mai jos), o astfel de demonstrație este greu sau imposibil de făcut, motiv care nu ar trebui să ducă la acceptarea axiomatică a unei astfel de ipoteze. Faptul că substituția seamănă cu o regresivă, că, adică, înlocuirea unui sunet cu altul a dus la un rezultat identic cu cel anterior istoric (dar trecut de multe generații) înseamnă mai degrabă că din punct de vedere articulator aceea era cea mai potrivită posibilitate, iar nu că am avea a face cu un sunet ce-a sfidat principiul schimbării și legile care îl pun în act.

²⁵⁴ În Istrate 1956, p. 29, se arată că *a ridica* este recent, textele vechi neconținând decât forme cu velară. A se vedea și Densusianu 1961 II, p. 26; Arvinte 1988, p. 64b-65a; Gheție *et al.* 1997, p. 88.

²⁵⁵ Nevoia este întotdeauna subiectivă și aparentă, însă nici nu trebuie să fie obiectivă sau reală pentru ca agentul să o resimtă. Începând cu cea vitală și încheind cu cea mai superficială, deși de intensitate gradată și de imperiu diferențiat, individul percepe feluritele impulsuri ce-l mână ca pe nevoi.

Fie că se raportează la norma literară, fie la un grai paralel, vorbitorul de grai – care ar vrea să adopte sau doar să folosească sporadic respectivul aspect – are mari șanse de a fi supus confuziilor, adesea nereușind să opereze pînă la capăt nici măcar modificările în sensul început și cerute de logica propriului act.

Din această perspectivă, studiul textelor vechi este de natură să indice o distribuție destul de sugestivă a formelor cu vocale velare. În ansamblu, în sine și sub aspectul rezultatelor, contextele velarizante sînt numeroase. La nivelul unei arii lingvistice oarecare felurite jocuri, precum cel dintre propensiuni și idiosincrasii sau cel generat de contactele lingvistice au ca efect activarea – în calitate de păstrătoare sau producătoare de vocale velare – doar a anumitor contexte, în vreme ce – tot acolo – alte asemenea contexte nu acționează velarizant. În plus, există semne clare că încă destul de devreme în perioada literară – chiar acolo unde evoluția fonetică dusesse la vocale velare – au fost puse în act procese de substituire.

Precum în cazul fenomenului palatalizării labialelor, fenomenul velarizării va fi prezentat de asemenea avînd în vedere caracterul justificat sau nu – din punct de vedere istoric – al substituției operate, cu o atenție specială față de ceea ce se petrece în norma literară.

2. Fenomene fonetice condiționate și hipercorectitudine. Spre deosebire de cazul palatalizării labialelor, cel al velarizării este mult mai complex în ceea ce privește relația dintre articulațiile implicate, modalitățile de producere și capacitățile retroactive. De aceea, pentru a putea discerne asupra situațiilor reale din cazurile concrete pe care le vom examina, vom încerca să operăm distincțiile necesare între fenomenele fonetice naturale, care ar putea fi făcute răspunzătoare de anumite rezultate, și cel al hipercorectitudinii la velarizare, spre a putea hotărî ce anume intră în sfera fenomenului care ne interesează și ce anume nu constituie un caz de hipercorectitudine.

Privit într-un moment dat al istoriei sale evolutive, complexul fonomorfolologic numit *cuvînt* este rezultanta evoluției fonetice a unui flux sonor produs de organele articulatorii. El evoluează sub imperiul unor factori inconștienți și semiconștienți, de natură biologică și socială, care acționează în direcția acomodării reciproce a stărilor (cele ale organelor articulatorii, ale produselor acestora, ale relației dintre rezultate și nevoile comunicării sociale) și dinamicilor (acelorași). Precum în cazul oricărui produs secundar și al oricărui comportament biosocial, elementele devenite componente de sistem au a se acomoda unele la altele, spre a participa la întreg. De aceea, microcontextele care formează cuvîntul

interacționează, se luptă între ele și se ajustează, dar nu în chipul entităților ce au a spraviețui în și pentru sine, ci precum părțile unui întreg coerent (cf. exemplul evoluției lat. *vetula*). Cu toate că lucrurile par a sta altfel, interacțiunea și lupta propriu-zisă nu se desfășoară între sunete sau între trăsăturile acestora, deși poate deveni sesizabilă la acele nivele. Sunetele și componentele lor nu sînt decît efectele funcționării SAA producătoare de articulații, forme de manifestare ale funcționării biologice a articulațiilor, investite cu atribute și valori lingvistice, în vederea desfășurării proceselor de comunicare. Această perspectivă fundamentală este cea pe care o vom avea continuu în vedere.

Procese precum asimilația, disimilația și altele asemenea, apoi alternanțele fonetice apar ca modalități prin care organele articulatorii în stare de funcționare (și produsele lor: elementele fluxului sonor) se acomodează reciproc, prin supunerea celor mai slabe la cele puternice, întru obținerea coerenței întregului. Ele sînt doar expresia activităților fonatoare prin care articulațiile apte și mai potrivite contextual sînt selectate cu predilecție, astfel încît rezultatul concret al procesului de articulare să fie un flux sonor coerent, economic și eficient – în sine și în context.

Totodată, asimilația, disimilația și alte asemenea procese fonetice intră în discuție doar atunci cînd avem a face cu articularea normală, naturală, inconștientă. Atunci cînd intră în joc factorul (semi)conștient, lucrurile deja petrecute în plan articulator sînt conștientizate, procese mentale ducînd la decizii în direcția producerii unor modificări articulatorii – spre a obține anumite rezultate fonice. Adică modelul de acțiune se schimbă. În primul caz acțiunea împlinește inconștient, repetitiv și de la sine modelele fixate prin exercițiu și deprindere, în cel de-al doilea ea urmează raționamente analogice petrecute (semi)conștient, determinînd producerea anumitor articulații, posibile, dar care fără implicarea factorului conștient și a proceselor volitive nu s-ar fi petrecut în acele situații.

Totodată, ceea ce există și se petrece la nivel fonetic nu există și nu funcționează prin și pentru sine, ci este produsul natural care constituie substanța ce susține nivelele gramatical și lexical-semantic – cu care se află în continuă interacțiune retroactivă, atît pozitivă, cît și negativă. Sub acest aspect, nivelul fonetic nu constituie nici un fundament rigid care impune propriile condiții imuabile pentru tot ceea ce construiește, nici o materie maleabilă, asamblată în chipul dictat de cerințele nivelelor superioare. El este rezultatul activității unor organe biologice devenite – în contextul condițiilor comunicării – SAA, iar în această ipostază furnizează substanță determinată de chipul în care este și devine cea

structură, dar în relație cu posibilitățile de a răspunde solicitărilor nivelelor superioare, percepute retroactiv.

De aici se înțelege că, în anumite situații și prin anumite elemente, nivelele supraordonate au posibilitatea – nu discreționară, desigur, căci totul se petrece în cadrul unui sistem, deci se supune regulilor ce concură la organizarea și funcționarea lui eficientă – de a retroaciona față de activitatea și produsele articulării, și de a influența întrucîtva ceea ce se petrece la nivel fonetico-fonologic. Astfel, atunci cînd sunetele devin morfeme, ele pot fi în măsură să se supună regulilor ce au curs în plan morfologic²⁵⁶. De pildă, participînd la sistemul de alternanțe fonologice – adică manifestîndu-se în plan morfologic –, sunetele pot intra în jocul legilor recțiunii²⁵⁷. Astfel se face că într-o limbă flexionară precum româna, succesiunea anumitor sunete, din anumite zone ale cuvîntului, poate deveni condiționată de cauze de natură gramaticală, cu participarea – prin validare – a celor de natură fonetică. Dacă nivelul morfologic o cere cu necesitate, o parte a formei sonore ce constituie un cuvînt poate fi influențată de paradigma pe care o formează și în care se încadrează.

Lat *nurus*, *-us*, feminin de declinarea a IV-a, a căpătat în română forma *nor(u)*. Deși *-u s-a* păstrat (în *noru-mea*, *-ta*, *-sa*), apariția lui *-ă* [precum în cazul urmașului lui *soror* > *sor(u)*] nu constituie rezultatul unei schimbări fonetice (*u* > *ă*), ci al unui răspuns la o nevoie de ordin morfologic și paradigmatic, cuvîntul ajungînd în mod natural la declinarea I (a femininelor), unde desinența este *-a* (*-ă*).

În chip asemănător, jocul dintre singular și plural poate face ca diferitele forme ale paradigmelor să sufere modificări vocalice. Astfel de substituiri pot urma două căi: uniformizarea și diferențierea²⁵⁸. În

²⁵⁶ Rusu 1963 arată că schimbarea fonetică are consecințe asupra sistemului morfologic, presiunile sistemului morfologic puțin determină noi schimbări fonetice. Cf. Rusu 1983.

De pe o poziție teoretică deosebit de bine construită și de echilibrată, în Petrovici 1961 se atrage atenția asupra faptului că judecățile nu trebuie operate exclusiv din perspectivă fonetică.

²⁵⁷ Vasiliu 1955, p. 43-49.

²⁵⁸ În Byck & Graur 1933 se exemplifică modul în care pluralul se poate forma de la singular, cu fonetism influențat de context, și de la care – eventual – se poate reface un singular ce cuprinde (preia) noul fonetism. Susținînd că româna a păstrat un tip arhaic de flexiune nominală (precum în latină, unde A. Meillet arătase că un cuvînt nu putea exista independent de forma gramaticală, ci doar ca N., Ac., G. etc., și unde N. sg. se lasă influențat de alte forme, independente așadar de acesta),

primul caz, între singular și plural există deosebiri (*oaspe / oaspeți* conduce la *oaspet*), iar în cel de-al doilea, formele de singular și plural sînt identice (*copaci > copac*)²⁵⁹. În ambele cazuri este necesară producerea unei deosebiri rezonabile între singular și plural.

Dar evoluția entităților care constituie realitatea nu este nici lineară, nici supusă unor modalități de desfășurare date, tipizate și imuabile. Aceasta deoarece nu doar entitățile, dimpreună cu componentele lor, dar și modalitățile de constituire, interacțiune și funcționare evoluează. Însăși evoluția evoluează. De aceea, stabilitatea anumitor modalități constitutive, de dezvoltare și funcționare nu reflectă fixitatea, ci doar faptul că entitățile respective au aflat o cale eficientă de existență continuă, o stare de echilibru stabil și eficient – desigur, în cele din urmă inerent vremelnic. Cînd acesta nu va mai rezista se va activa atributul variabilității, caracteristică necesară atît entităților, cît și modalităților, trăsăturile existente și incipiente, urmînd a concura spre a genera adaptări viabile la noile condiții.

Pe de altă parte, pluralul *verze*, de pildă, nu-și datorează desinența vocalei palatale a primei silabe, adică unei asimilații fonetice, și nici vreunui soi de recțiune, ci pur și simplu formei de plural din care decurge. Precum în multe altele, în acest caz nu avem a face cu un plural construit pe baza singularului, ci cu unul moștenit alături de forma de singular. Întrucît velarizarea prin labiale este un fenomen condiționat (el petrecîndu-se sub impulsul unei consoane labiale, dar numai dacă în silaba următoare nu există un sunet palatal), factorul fonetic a putut întări forma moștenită. Aceasta deoarece, în general, cuvintele se încadrează în paradigmele de apartenență și se conformează legilor fonetice ce guvernează contextele din care decurg și în care se află²⁶⁰.

---

autorii par a găsi foarte multe astfel de situații. Deși ideea de bază a studiului – acțiunea, în limbă, a factorului conștient, prin intermediul analogiei – poate fi utilizată, o discuție amănunțită a multora dintre formele oferite aici ca exemple ar putea arăta că acestea pot căpăta și o altă explicație, multe dintre exemple fiind nepotrivite ca argumente.

²⁵⁹ În cs (24^r/6) încă mai apare singularul etimologic *un copaciu*.

²⁶⁰ Discutînd căderea lui *-s*, Gillieron & Roques 1912, p. 102, observă: „contre la loi phonétique chaque mot a une puissance de réaction particulière, soit qu’il ne la doive qu’à lui même, à sa valeur sémantique, soit qu’il l’emprunte à la famille lexicale à laquelle il appartient, soit qu’il la tienne de son rôle syntactique de ses alliances dans la phrase (...)”. Totodată, autorii au în vedere și „la fonction morphologique” (p. 103), subliniind că cuvintele se diferențiază și din punctul de vedere al rezistenței lor, chiar în interiorul aceluiași factor avut în vedere (constituție fonetică, personalitate semantică, situație gramaticală). În felul acesta, legea fonetică nu se mai află în fața unui individ, ci a unei colectivități care, prin indivizii săi, ridică

Reglaje paradigmatică care implică nivelul fonetic sînt necesare, se petrec și devin vizibile cu deosebire atunci cînd ca urmare a contactului dintre două limbi se operează un împrumut – fie al unui cuvînt care necesită a fi supus proceselor de integrare în paradigmele sistemului, fie al unuia a cărui formă face ca limba să-i permită pătrunderea directă, într-o familie deja existentă –, iar rezultatele prime nu sînt prea satisfăcătoare pentru vorbitor. Ele sînt foarte vizibile la nivel fonetic (în cazurile de gravă incompatibilitate a accentului și a sunetelor străine), dar incompatibilități grave pot apărea și în situații precum cea a sg. etimologic *copaci*.

Uneori însă, forma prezintă potriviri la sistem, iar acesta are resurse care îi permit să nu impună schimbări. Astfel este cazul subst. rom. *minte*, față cu adj. *mental* (dar cu varianta *mental*) și cu abstractul *mentalitate* (pentru care nimeni nu produce o variantă **mentalitate*). De obicei, tendința vorbitorului cult este de a crede că ultima formă trebuie să-și respecte etimonul (ceea ce ar putea justifica pe *mentalitate* – împrumut separat). La rîndul său, vorbitorul obișnuit simte că uniformitatea și supunerea împrumuturilor la regulile limbii care le preiau este cel mai firesc lucru. Spre deosebire de vorbitorul cult, acesta simte acut tendința de a ordona toate formele de acest fel sub criterii unitare, indiferent de proveniența și de istoria lor. De aceea, faptul că nimeni nu rostește **mentalitate* arată mai degrabă că termenul aparține celor culți, că – deocamdată – ceilalți nu au încotro și trebuie să-l rostească așa cum l-au auzit de la cei de la care l-au învățat. Altminteri ar putea intra sub incidența mecanismelor sociale care veghează la prezervarea normei, suferind ironia și blamul. Dar motivul principal pentru care nu se petrece nimic în acest caz este că – pe fondul unei circulații slabe a termenului, în grupul respectiv – atît timp cît nu există o nevoie imperioasă care să necesite și impună adoptarea unui comportament, acesta nu va apărea.

Faptul mai arată că norma literară românească (cu tot ceea ce implică, de la vorbitor la principii) încă își croiește calea către maturitate. Este o etapă în care atenția se îndreaptă mai degrabă către modele mature și exersate, trăsătura dominantă fiind aceea că activitatea dominantă este cea de imitare a rezultatelor, iar nu de însușire a procedeelelor de acolo. Lucrul este evident dacă se examinează tratamentul acordat împrumuturilor. Astfel, în ciuda unor cerințe organice și sistemice dinspre limba română și mai ales dinspre dezvoltarea gîndirii și a societății, forțele care acționează asupra vorbitorului cult impun ca materialul împrumutat să-și păstreze accentul, numărul de silabe, forma fonetică și trăsăturile gramaticale, ba chiar și grafia. Totodată, cel care ar încerca naturalizarea unui astfel de cuvînt – modificînd vreun parametru al

---

o serie de rezistențe, elementele singure cedînd mai repede, cele aflate în grup – mai greu și cu abateri chiar. O astfel de perspectivă – prudent utilizată – poate oferi explicații valide.

Acțiunea analogiei este teoretizată și ilustrată în Philippide 1984, p. 44-65.

său – poate suferi blamul social. Mai mult, factorii sociolingvistici care stabilesc uzul se opun cu tărie formării de cuvinte prin sufixare, numeroase verbe, substantive abstracte, adjective și adverbe utile fiind astfel „interzise” limbii române.

În realitate, toate acestea deosebesc limba română de modelele ei mature, în care libertățile acestea firești sînt nu doar intens practicate, dar deja au ajuns să acționeze ca factori adaptativi și constitutivi. În respectivele limbi materialul împrumutat este naturalizat, iar atunci cînd se folosește în forma inițială este marcat arătîndu-i-se astfel natura xenică. La aceasta se adaugă o intensă activitate de creare de forme necesare unei comunicări nuanțate și suplă, care urmează evoluțiile și rafinările din toate domeniile cunoașterii și activităților sociale. Cu alte cuvinte, limba urmează gîndirea și dezvoltarea socială, progresul intelectual, conceptual și social fiind urmat și sprijinit de cel lingvistic.

Pe de altă parte, vorbitorul obișnuit nu este interesat de regularitatea formelor sau de conformitatea lor cu forma etimologică ori cu cea din limba-sursă (acestea îi preocupă pe lingviști). El este supus cuplului stabilitate / variabilitate, mereu pîrînd a căuta instinctiv eficiența actului lingvistic, pe care uneori o găsește în uniformitate (precum în cazul asimilației), iar alteori în diversitate (precum în cazul disimilației).

Tipul de explicație prin evoluție fonetică necondiționată și condiționată (asimilație, disimilație etc.) predomină în lingvistica românească, de la neogramaticul A. Philippide, trecînd prin O. Densusianu, I.-A. Candrea-Hecht și ajungînd la structuralistul O. Nandriș, iar apoi la lingviștii din a doua jumătate a secolului XX. Excepția notabilă o constituie S. Pușcariu, cel care alternează sau combină explicația naturalistă cu cea psihologizantă, ambele asumate teoretic de către neogramatici, doar prima realmente practică, însă numai ca explicație de avarie.

Cu toții au urmat mai mult sau mai puțin fidel, nuanțat și ingenios doctrina neogramatică și mai cu seamă metodologia de cercetare a acesteia. Faptul era cît se poate de firesc întrucît, dintre toate teoriile lingvistice, singura care dezvoltase o metodologie și un instrumentar capabile să ofere certitudini de rang științific, fără a face apel la interpretări, era cea neogramatică. În acest context, primul tip de explicație devenea principal (cum și este de fapt), apelul la cel de-al doilea fiind acceptabil abia după epuizarea căilor oferite de către cel dintîi (cum este firesc).

Cu toate acestea, date fiind felurile și multiplele posibilități de manifestare a entităților realității, gama largă de efecte și interacțiuni, precum și evidenta posibilitate de implicare a factorului conștient, lucrurile nu sînt atît de simple pe cît pot părea. Simplul fapt că ființa

umană are posibilitatea de a observa acțiuni și efecte, de a urma modele observate, de a se opune unor tipare de acțiune, de a pune în act sau de a inova altele este de natură să rupă o relație naturală, automată, statornicită între elemente, etapele unui proces și rezultatele diferitelor procese. În consecință, analize precum cea de față au datoria de a căuta mijloace eficiente prin care să opereze distincții necesare și valide între manifestările aparente ale stării și acțiunii entităților, observând ce anume se petrece în planurile profunde, spre a înțelege corect rezultatele sesizabile ale acțiunilor (semi)conștiente și inconștiente ale vorbitorului.

În general, istoricii limbii române concep și discută evoluția și apariția fonetismelor și formelor din perspectivă riguros fonetică, optînd pentru explicațiile procurate de fonetica articulatorie, doar excepțional apelînd la explicațiile care au în vedere implicarea conștientă și activă a vorbitorului (precum în cazul hipercorectitudinii). Desigur, în majoritatea situațiilor relațiile „subatomice” dintre organele articulatorii puse în funcțiune sînt răspunzătoare de procesele subiacente ce se petrec și de rezultatele concrete și perceptibile ale articulării. Poziția accentuată sau nu, cea sintactică, debitul articulator, contextul, armonia vocalică și alți factori conduc la numeroase fenomene aparente (afereză, proteză, sincopă, epenteză, apocopă, epiteză, haplologie, gemație, contragere, aglutinare, sinereză, absorbție, prescurtare, dublare, apariția vocalelor de sprijin, diereză, asimilație, disimilație etc.).

În mod normal, rezultatele procesului de articulare sînt consecințele activității SAA, care determină toate trăsăturile de dinamică structurală și interacțională ale elementelor participante la actul fonator și, în consecință, configurația fluxului sonor. Ca entitate vorbitoare, individul își are propriile libertăți de acțiune, care sînt strict determinate de organele articulatorii, ale căror modalități de funcționare s-au statornicit firesc sub forma deprinderilor articulatorii – complex care produce și gestionează fluxurile sonore, constituite din microcontexte, la rîndul lor alcătuite din sunete. Deprinderile articulatorii ale individului se află în relație cu normele articulatorii ale comunității de apartenență. Prin urmare, cadrul stabilizat prin exercițiu și în limitele căruia se desfășoară întreaga producție de fluxuri sonore este determinat de participarea indivizilor la comunitate. De aceea, cu toate că organele articulatorii pot acționa atît în virtutea propriilor configurații, deprinderi și tendințe – producînd sunetele care decurg firesc de aici –, cît și sub imperiul voinței care se constituie în instrument al unor „calculi”, producînd sunete existente în sistem, dar nu și în contextul concret, produsele individuale nu trebuie să intre în contradicție cu cele stabilizate și validate la nivelul comunității.

Adică, rezultanta, în conștiință, a relației dintre coarticulațiile concrete produse și felurile alte considerente ale vorbitorului este îngrădită de aceeași rezultantă a comunității, ambele aflându-se sub imperiul sistemului comunității, fixat prin activitatea SAA.

Prin urmare, aceste forțe sînt ierarhizate. Pe de o parte, orice comportament lingvistic normal decurge spontan din acțiunea obișnuită a organelor articulatorii. Rezultatele la care ajunge individul nu capătă validare dacă ies din cadrul statornicit al rezultatelor care au ajuns să caracterizeze comunitatea. În consecință, modificările pe care ar vrea să le opereze vorbitorul – conform considerentelor proprii – au nevoie de girul comunității, tot ceea ce face individul fiind subordonat în mare măsură normelor comunității. Începînd cu sunetele medii, trecînd prin „regularizările paradigmatică” și ajungînd la cele „estetice”, acțiunile vorbitorului nu pot sfida cadrul comunitar, iar acesta nu poate contraveni forței SAA.

Examinînd fenomenele în profunzime, se observă că *asimilație* sau *disimilație*, de pildă, sînt termeni care descriu efecte superficiale, nu cauze profunde. În anumite circumstanțe definibile, o coarticulație (un sunet nu poate avea această forță, totul manifestîndu-se contextual) poate ajunge în situația de a lupta pentru existență cu o alta. În primul caz, ea își extinde teritoriul, modificînd un semen sau doar elemente ale acestuia în propriul chip. În cel de-al doilea, ea își afirmă și circumscrie identitatea modificînd un dublu astfel încît să se creeze o diferență relevantă. În primul caz se petrece o „cucerire” totală sau parțială, urmată de aducerea celuiilalt la propria identitate, în cel de-al doilea are loc o modificare a datelor identitare ale celuiilalt. Oricît ar fi de diferite cele două căi (atragera în propria sferă a celui diferit, respectiv plasarea lui pe o altă orbită), ambele au în vedere păstrarea identității și dănuirea, obținute prin exercitarea eficientă a forței cu care sînt dotați cei capabili să se implice activ în croirea propriei existențe. Desigur, nici acestea nu sînt decît efecte și căi aparente ale unor cauze aflate în structura și activitatea organelor articulatorii.

Privitor la asimilație, A. Lombard susține că fonetismele din *frămînți, să frămînte, mîini, să mine* decurg din generalizarea velarei, datorită frecvenței acesteia în paradigmele respective²⁶¹. Totuși, există destule situații în care, judecînd acțiunea analogiei doar din această perspectivă, nu se pot oferi soluții care să explice „inconsecvențele” apărute²⁶².

²⁶¹ Lombard 1945-1955, p. 76. La fel explică și situația din *împinge și învinge*.

²⁶² Cum este cazul verbului *a crăpa*, discutat în Lombard 1945-1955, p. 81-99.

La rîndul său, D. Pușchilă semnaleză forme precum *pemintean* și *pemintescu* (derivatele provenind din *pămînt* < lat. *pavimentum*), pe care le consideră ca rezultate din evoluția *ă* > *e*, cauzată de *i* următor care înlocuiește pe *i* (în formele derivate, *i* era aton), înlocuire ce ar fi cauzată de *e* din silaba următoare. Pentru prima formă semnalată, se mai invocă istr., megl. *pemint*, arătîndu-se că ar fi vorba despre o schimbare veche²⁶³. Aceeași explicație se oferă și pentru *speminteză* < *spămînta* < *ex-pavimentum*²⁶⁴.

Forme asemănătoare apar în Ardeal²⁶⁵: *pemîntean* (p. 334), alături de *pemintean*, cu trei ocurențe (p. 335), dar și *pămînt* (p. 335, 342) și *pămîntean* (p. 335), iar la I. Neculce se întîlnesc: *pămîntul* (p. 84, 131, 167) și *pămînteni*, în *Predoslovie* (p. 3), alături de *pemintean* (p. 70, 307), *peminteni* (p. 243), și *peminteni* (p. 34, 369, 394). În *Cron. Ban.* apar „*pămînte* roditoare” (p. 52), *pămîntele* (p. 60), dar și *pămînte* (p. 54, 56), *pămîntele* (p. 55), iar în CB apare o formă precum *pămînteașca* (284/1-2), spre deosebire de CV, unde apar doar forme cu vocale velare. Iarăși, cele de mai sus atestă un amestec de forme și o distribuție care depășesc limitele unei arii lingvistice oarecare sau date.

În ciuda tentației de a explica astfel de forme prin influența și reacția în lanț a timbrelor vocalice, dinspre finală către inițială, circumstanța, fie și favorizantă, nu reprezintă totodată o cauză. Astfel de stări nu decurg neapărat și întotdeauna din acomodarea cerută de timbrul vocalic al sufixului, care apoi să necesite o altă ajustare a contextului. Dimpotrivă, avînd în vedere că însuși radicalul era supus devalorizării, este mai probabil ca, inițial, să fi avut loc o substituție de sunet, abia aceasta conducînd la ajustări, probabil în ordinea indicată de D. Pușchilă (mai întîi în silaba protonică, apoi în cea precedentă). Oricum, o substituție este semn al implicării conștiente a vorbitorului, astfel orientat de anumite impulsuri și mize cu caracter social.

La rîndul său, O. Densusianu arată că *în* din *înrelu* este „singurul exemplu al acestui cuvînt cu fonetismul mai vechi *în-*”, iar *demînteață*

²⁶³ Inexistența, la sudul Dunării, a unor urme care să indice în mod cert această regresivitate, nu este un argument peremptoriu. În cazul românilor de la sudul Dunării – aflați în condiții de existență deosebite – probabil că multe indică forța influenței străine asupra respectivelor dialecte (aromânii au devenit iotacizanți precum grecii – și nu numai cu elementele de origine grecească –, au împrumutat o serie de sunete dificil sau imposibil de articulat de către dacoromâni, dar și procedee și tratamente aplicabile materialului lingvistic).

²⁶⁴ Pușchilă, 1913, p. 16.

²⁶⁵ Semnalate (două ocurențe) în Țenescu 1925-1926, p. 328-345, într-o poveste (textul XVII).

este forma cea mai frecventă, în secolul XVI²⁶⁶. De aceea, învățatul bucureștean vorbește despre evoluția *î* aton la *i*, pronunțându-se implicit pentru **aînte*, **spînteca*, **demîneață*, ca forme premergătoare celor actuale. Pentru forme precum *amegi*, *mulțemi* (aflate în CP 48, 113 etc.) același savant arată că „aici trecerea lui *ă* la *e* trebuie să aibă alte cauze, (decît asimilarea, n.n.) pe care nu le putem preciza (poate trebuie să presupunem că *ă* a devenit *e* mai întîi la formele de ind.prez. *amăgesc*, *mulțănesc* etc., unde *e* putea să-l asimileze pe *ă* precedent (...)²⁶⁷”.

Acest tip de explicație este instructiv în ceea ce privește modalitățile de a gândi, atunci cînd, pe de o parte, evoluția concretă se poate petrece pe mai multe căi și în mai multe feluri, iar de cealaltă, înseși formele supuse evoluției pot suporta mai multe tipuri de procese. Privind în sine la un abstract precum *bătrînețe*, prezența lui *i* urmat de *e-e* pare firească. Totuși, întrucît o entitate nu poate apărea și exista de la și în sine, *bătrînețe* nu se putea forma decît de la *bătrîn*, urmat de un sufix. Problema care se ridică nu este dacă *bătrîn* a atras sau nu abstractul în sfera sa (acela este chiar punctul de plecare), ci următoarea: atunci cînd *bătrîn* a fost folosit pentru a crea un abstract, ca urmare a prezenței sufixului alipit, ce șanse avea *î* din noul cuvînt – datorate relației dintre propriile forțe, cele ale vocalelor palatale din sufix și mai ales tensiunilor contextuale create după această unire – de a rămîne ca atare sau de a deveni sunet palatal?

Privind o formă precum *mănințe*, A. Lombard sugerează²⁶⁸ că acest fonetism provine din evoluția *îi* > *i*, ipoteză greu de demonstrat, spre deosebire de cea care ar susține că acest *i* provine din regresivitatea lui *î*. Apoi, această formă nu poate fi apropiată de *schimb* care ar trebui apropiată mai degrabă de *cîine*. Ambele etimoane, *excambio* și *canem* prezintă condițiile necesare trecerii lui *á* la *î*, fapt care s-a și petrecut. Deosebirea este dată de tratamentul consoanei de dinaintea lui *î*. În cazul substantivului s-a produs dilatația în unele graiuri, păstrîndu-se velara și evitîndu-se forma **kiine*. În cazul verbului, *c* nu s-a putut păstra velar și a trecut la palatală, care și-a impus timbrul asupra vocalei următoare, determinîndu-i natura. Cunoașterea etimonului verbului *a ghici* ar fi putut, probabil, aduce mai multă lumină în această situație, dar situația seamănă cu cea din *chiștigă* (ci, 45, 28).

²⁶⁶ Densusianu 1961, II, p. 52, notă, și 53.

²⁶⁷ În analiza efectuată de acesta asupra evoluției vocalelor atone, a trecerilor între *ă* și *e* se observă mai ales apelul la evoluția fonetică și la accidentele fonetice și extrem de puțin la diferențiere (Densusianu 1961, II, p. 52-54).

²⁶⁸ Lombard 1954-1955, p. 111.

Probabil că în chestiunea influenței asimilatorii a unor forme asupra altora, din cadrul unei paradigme – fără a neglija rolul „diferențierii”, subliniat în Philippide 1984, p. 155-171 –, poziția cea mai rezonabilă apare la Gr. Rusu. Acesta împarte teritoriul lingvistic românesc în două mari zone și discută chestiunea vocalelor velare păstrate sau refăcute analogic din această perspectivă areală. Fără a nega rolul analogiei în fonetică și morfologie, el consideră că rolul determinant în velarizarea sau păstrarea palatalelor (acolo unde este cazul) nu l-a avut lipsa / prezența vocalelor palatale în silaba următoare. În acest sens, Gr. Rusu citează forme precum *iubesc, să iubească, merg, mergînd, a mers, să meargă, să lovească, beut, beutură, beutor, bind, vind*, apărute în graiuri din sud-vestul Transilvaniei și Banat (p. 95). Pe de altă parte, în Banat, sud-vestul Olteniei, Crișana, apar *vîni (vîn')*, plural de la *vîna*²⁶⁹, *vînaț* (plural pentru *vînat*), *vînațală, vînațăle, vînațîm, -ăsc, -ăște*²⁷⁰.

Avînd în vedere acțiunea labialei asupra lui *e* și *i* – ca urmare a tendinței către depalatalizarea labialelor, socotite palatale la origine – el consideră că, în acea perioadă, *i* final nu mai exista în aceste forme. Este greu de spus dacă toate aceste sunete aveau un timbru palatal, dar este evidentă existența și manifestarea unei tendințe către velarizare la care, începînd cu un anumit moment al evoluției limbii, unele graiuri au reacționat urmînd un impuls contrar. Iar vocala de după labială trebuie să fi participat la schimbarea de timbru a consoanei.

Ținînd seamă de cele discutate în legătură cu cerințele contextului, se impune observația că, pentru vorbitor, paradigmele se coagulează în jurul celei mai puternice și reprezentative forme. Este mai probabil ca acea formă să ajute la constituirea pluralelor inițiale, rezultate din alipirea desinenței de plural la forma de singular, abia apoi urmînd ajustarea articulatorie, care să ducă la un flux sonor coerent. În esență, întotdeauna este vorba în primul rînd despre activitatea organelor articulatorii, abia apoi despre cerințele altor factori. În timpul producerii unor astfel de fenomene, cînd se restructurează formele, vorbitorul nu pleacă de la o proiecție mentală a rezultatului, pe care să-l genereze apoi instantaneu (sub acest aspect evoluția vechilor forme de G.-D. *casei, lumiei* la *casei, lumii* este relevantă și ține de ceea ce se petrece la nivelul organelor articulatorii).

De aceea, credem că situații de acest fel mai degrabă arată că în destule cazuri ar fi eronat să avem în vedere exclusiv o relație eficientă de interdeterminare între componentele sonore ale unui cuvînt, singura de natură să inducă și să călăuzească evoluția fonetică a

²⁶⁹ Pentru care autorul are în vedere o evoluție a lui *i* la *î*.

²⁷⁰ Fără a se oferi sursa, este menționat și pluralul *tînări*, apoi *tînăret, -eță*.

acestui. Dimpotrivă, forme de mai sus, precum: *pemîntean*, *pămînte*, *pămînteasca* și *pămînte*, arată că aproape orice este posibil, odată deținând materialul lingvistic vorbitorul folosindu-l nu mereu ca atare, ci uneori „implicîndu-se” în modelarea fonetismelor și a formelor, în concordanță cu felurite considerente, nu neapărat justificate de evoluția concretă a formelor pe care le reordonează la nivelul microcontextelor. În astfel de cazuri, dincolo de tendințele organelor articulatorii (către eficiență, adică viteză de comunicare, comoditate, echilibru și armonie în distribuirea mișcărilor articulatorii) este posibil ca vorbitorul să nu evite tendințele articulatorii organice, care atîrnă de factorul biologic, și să acorde prioritate anumitor rezultate, sub impulsul unor cauze ce țin de factorul social. Desigur, întregul proces este posibil întrucît este permis de organele articulatorii – care nu se opun respectivului flux sonor – și pentru că vorbitorul este condus de o forță destul de mare încît să îl determine să acționeze astfel.

Faptul este demonstrat de plurale precum: *săgete* (Moxa, 149^r, text cu numeroase forme hipercorecte), *sîmbăte* (cv, 82/9, unde morfemul de plural pare a nu-și fi exercitat acțiunea asimilatoare)²⁷¹, *cuvînte* (Ps.H., 25^v, 26^v), *cuvînte* (Ps.H., 30), *cuvînte mele* (Ps.H., 42^v).

Diferențele în finalizarea acestei tendințe provin nu doar din intensitățile ei diferite, ci și din forțarea astfel a unor limite ale normei locale. În adevăr, procese, odinioară conștiente, produse pe baze analogice, pot deveni ulterior – dacă se încadrează în tendințe firești ale unei norme – modele însușite în mod natural, care apoi pot servi ca modele altor prefaceri. În acest sens, ultimul rînd de forme, poate proveni din modelarea respectivelor cuvinte, conform fonetismelor diferite din prima serie de cuvinte. La rîndul lor, acestea au apărut cîndva, după modelul altor paradigme. La vremea lor, toate acestea au reprezentat îndepărtări de la evoluția fonetică, pe calea modificărilor conștiente.

3. Reacții la velarizare. Spre deosebire de cazul evoluției fonetice, printre atributele ce permit recunoașterea ca atare a înlocuirii fonologice se află lipsa unei relații riguroase între particularitățile fonetice ale etimonului și apoi ale diferitelor etape care-i urmează acestuia – pe de o parte – și rezultatele înlocuirii – de cealaltă. Cum am văzut, atunci cînd încearcă să producă o astfel de modificare, vorbitorul o va opera în

²⁷¹ Care actualmente are pluralul *sîmbete*, după ce în vechea română s-a înregistrat pluralul „cu asimilație”. Arvinte 1997, p. 8b, dă *sîmbete*, care apare în bb ca reacție de tip hipercorrect față de mss. 45 și 4389, în care se înregistrează *sămbete*, respectiv *sămbetii*, ori *Zioa simbetilor* față de *sămbetii* în ambele mss.

funcție de intenția sa, nu neapărat în relație cu contextul asupra căruia va acționa și indiferent de primitivul sau de stadiul anterior din care acel context provine.

În felul acesta se observă un fapt de maximă importanță pentru tema cercetării noastre – pe care nu vom reuși să-l subliniem îndeajuns –, și anume că vorbitorul – fiind indiferent la etimon și la evoluția fonetică – este preocupat nu de contextul general sau de microcontext, ci doar de sunetul pe care îl are în vedere spre a-l substitui. Acest comportament care ignoră fluxul sonor sau se concentrează doar asupra unui element al acestuia este marele fapt care îl aduce pe vorbitor în contradicție cu parcursul proceselor fonetice și care favorizează orientarea acțiunilor și rezultatelor sale în direcție eronată. Consecvent în a-și urmări scopurile (eliminarea vocalelor velare) el greșește față de istoria evolutivă a fluxului sonor, adică față de procesul coarticulării și de fireștile rezultate în timp, ale acestuia. De aceea, contradicțiile în care intră uneori cu acest proces sînt atît de mari încît rezultatele la care ajunge sînt aberante (*să schepe, chiștigă* etc.) sau aproape imposibile (**miine, *chiine*).

În condițiile în care norma literară încă nu este bine fixată și asimilată de către utilizatorii ei, devine vizibil jocul dintre forța formei statornicite și impulsul unor tipuri de modificare. Astfel apar: *călușeresc* (M, Br.V) și *călușăresc* (RP, G), ambele la S (p. 408); *cenușăreasă* (Br.V, S, M) și *cenușereasă* (RP, G) (p. 408); *chisăliță* (Br.V, S, M, RP) și *chiselită* (Gr) (p. 408); *mușețel* (M, Gr., S) și *mușățel* (Br.V, RP) (p. 408); *sămințe* (M, Gr.) și *semînțe* (Br.V, RP) (p.408); *vatemi* (Br.V, Gr) și *vatămi* (S, RP, M) (p. 409)²⁷².

Primul fapt pe care îl scot la iveală aceste producții este că, spre deosebire de cazul vorbitorului obișnuit, vorbitorul instruit (adică avînd la îndemîna o gamă potențial mai largă de cunoștințe empirice, dar și un set de principii teoretice în măsură să călăuzească procese raționale orientate lingvistic), preocupat de aspectul formelor și de relația acestora cu anumite standarde imaginate, se poate mai lesne plasa într-o zonă (pe care singur o creează, de altfel) a amestecului de forme.

Apoi, un astfel de amestec arată că norma literară practică încă nu deținea forme unice, unele dintre cele produse fiind realități justificate în diferite arii lingvistice, altele fiind efecte ale încercărilor de a direcționa norma în formare, conform anumitor concepții a căror extracție rezultă mai degrabă din jocul de propensiuni și idiosincrasii a normei lingvistice de proveniență, decît din aplicarea unor principii raționate și coerent rețelate. Aceasta mai ales întrucît vorbitorii nu învață limba prin

²⁷² Pușcariu 1976a, p. 404-415.

intermediul normei literare, ci prin cel al normei lingvistice locale, deci chiar cult, vorbitorul poate manifesta câteodată tendințe care-l trădează ca vorbitor inițial al unei norme lingvistice locale, fiind înclinat fie către folosirea, fie către evitarea anumitor fonetisme și forme.

Forme precum cele constatate în arii nordice: *să arete*, *rebda*, *rebdare*²⁷³, *preșit* (pentru *prășit*), *să schepe* (pentru *să scape*), apoi oscilații precum: *calabalic* / *calabalîc*, *fert-marșalic* / *feltu-mașalîc* (*Cron. Ban.*) decurg din analogii care urmăresc evitarea velarei²⁷⁴. Ulterior, asemenea încercări pot deveni elemente stabile ale normei.

În toate cazurile de mai sus, velarele sînt consecința nestingherită a desfășurării unor evoluții fonetice firești, în ultimele două cazuri acela fiind chiar sunetul conținut de elementul împrumutat. Rezultă că, indiferent de cum a acționat vorbitorul, sunetele pe care le-a vizat în vederea substituției erau la locul lor, adică justificate sub aspect evolutiv.

Avînd în vedere forța determinării cu care poate acționa vorbitorul în astfel de situații, apoi numeroasele alegeri eronate pe care le face – și pe care uneori le poate conștientiza, mai ales dacă este ajutat –, e limpede că el acționează independent de și indiferent la prefacerile istorice ale fluxurilor sonore (cum sînt *să arate* și *răbda*), fiind atent doar la armonizarea formelor cu propriile considerente.

De aceea, avînd în vedere că vorbitorul nu cunoaște etimonul și ar fi indiferent la el și la evoluția acestuia, o ipoteză a „refacerii” lui *e* etimologic, în *să arete*, *rebda*, de pildă, este inadecvată situației. Ceea ce contează pentru vorbitor este că, în comunitatea sa lingvistică, forma cu *a* era considerată neconformă cu ceea ce se statornicise acolo în plan fonetic și ca urmare a configurației sistemelor paradigmatică – și, desigur, în acord cu acțiunile vorbitorilor. În consecință, astfel de modificări se arată a fi fost concordante cu direcția predilectă adoptată de acel grai, sub acest aspect.

În alte zone, comportamentele caracteristice comunităților închegate ca urmare a contactelor frecvente și intense dintre membri, atitudinea refractară la influențele dinspre alte comunități și lipsa predispoziției de a opera asupra instrumentului lingvistic – cedînd astfel tendințelor care pun în act analogii disruptive – au făcut ca lucrurile să evolueze diferit. Comportamentul acelora s-a supus și a urmat evoluțiile fonetice firești petrecute la nivelul structurilor lor audio-articulatorii, nu întrucît ar fi cunoscut și respectat evoluția fonetică a sunetelor, ci pentru că erau lipsiți de impulsurile care să activeze asemenea tendințe reglatoare.

²⁷³ Gheție 1975, p. 151, 153, 251, 361, 453 etc.

²⁷⁴ Cf. *ibid*, p. 143.

La aceștia, respectivele produse ale evoluției fonetice naturale se găsesc din abundență. De fapt, această stare se constată în fiecare arie lingvistică, dar pentru fonetismele și formele acolo acceptate.

3.1. Substituții justificate etimologic. În general, întocmai precum tendința naturală de a produce vocale velare, tendința de a le evita – ambele mai mult sau mai puțin puternice în anumite arii lingvistice și în anumite contexte – reprezintă o constantă și un cadru general.

În cele ce urmează, urmînd acțiunile vorbitorului, prezentarea nu va segrega formele cu velare, provenite din evoluția *á + n + voc.*, cons., de cele provenite de pe urma fenomenului velarizării propriu-zise. Distincția va urma doar criteriul, mai sus enunțat, al caracterului „justificat” al respectivei substituții, din punctul de vedere al etimonului și al evoluției sale.

Formele conținute și discutate în această secțiune prezintă vocale palatale în poziții în care etimonul prezenta același sunet. Din acest motiv, admițînd că evoluțiile care, în acele contexte, duseseră la vocale velare s-au petrecut în cea mai mare parte a teritoriului românesc, majoritatea istoricilor limbii române consideră că în unele dintre zonele în care apar situațiile în discuție fenomenul velarizării nu se petrecuse în respectivele cuvinte. Conform acestei opinii, așadar: a) în unele zone prezența palatalei se datorează anumitor caracteristici lingvistice ale respectivei arii, în care vocala palatală nu se velarizase, și b) în alte zone prezența aceleiași vocale palatale în astfel de cuvinte constituie rezultatul unei operațiuni de substituție care, din perspectiva parcursului evolutiv al cuvîntului pare a restabili, în context, un sunet cîndva existent, adică pare a readuce forma la un stadiu revolut.

Considerînd că velarizarea s-a petrecut pe întreg teritoriul dacoromânesc, alți lingviști se referă la astfel de cazuri ca la rezultate ale unor asimilări sau operează nuanțări explicative.

Avînd în vedere caracterul incomplet al dovezilor documentare, atît cu privire la intervalul temporal (de dinainte de producerea velarizării și pînă la maturizarea fonemenului), cît și la cel spațial (măcar pentru întreg teritoriul dacoromân), este greu de obținut un răspuns documentat și ferm la întrebarea: sunete păstrate sau refăcute? Sigur în toate situațiile care urmează este faptul că vocala palatală se află pe o poziție pe care cîndva se aflase tot o vocală palatală.

3.1.1. Forma *țîță* (< lat. *tītia*) este destul de bine reprezentată în unele texte vechi: *țîță* (PO 67/9; Moxa 85^v, 110^v), *țîța* (Ps.S, 36₂₅; Ps.H 17), *țîțele* (Ps.S 36⁶, semnalat și în Pușchilă 1913), alături de el apărînd forme verbale precum: *se-au ațîțat* (PO, 251/4), *se nu ațîțați* (PO, 297/27), *ațîța* (Moxa 28^v).

O. Densusianu²⁷⁵ consideră că aici avem a face cu un *i* care „se schimbă în *i* sub influența unui *i* următor – *osindi*, chiar și în silabă neaccentuată – *atiția*”²⁷⁶. Cu alte cuvinte, *i* latin a evoluat la *î*, deci conform învățatului bucureștean *i* din exemplele de mai sus este rezultatul unor fenomene fonetice ulterioare, de natură asimilatorie.

În fireasca majoritate a situațiilor, în cadrul proceselor de producere a fluxurilor sonore se manifestă forme de atracție lipsite de vreo legătură cu conștiența vorbitorului, implicate fiind doar organele articulatorii, cu stările și deprinderile lor. Un flux sonor coerent și economic are acest atribut. De altfel, articulațiile produse în mod natural și inconștient nu pot fi prea solicitante pentru SAA a respectivei comunități, adică incoerente în sine, solicitante pentru organele articulatorii și în răspărul chiar al structurii funcționale care le produce. De aceea, la nivel de ansamblu, astfel de contexte se cer tratate diferențiat, spre a observa și distinge ce anume este evoluție și ce anume este substituție. Întrucât, pe de o parte, comportamentele vorbitorilor sînt relativ coerente și consecvente în cadrele diferitelor arii lingvistice, iar de cealaltă că toți prezintă aceeași SAA, rămîne de aflat factorul dotat cu o astfel de pondere încît să-i determine pe unii să se abată de la evoluția normală.

În cazul substantivului situația este deosebit de complexă. Primul lucru care se observă este posibilitatea ca româna să fi moștenit: a) atît forma de singular, cît și pe cea de plural, b) doar pe cea de singular, c) doar pe cea de plural, în ultimele două situații fiind probabil ca forma moștenită să servească celei lipsă drept bază de formare.

Adesea, forma de plural se constituie de la cea de singular, singura moștenită. De altfel, în mod obișnuit nu se moștenește întreaga paradigmă substantivală sau verbală, ci doar forma sau formele cu uz dominant (în mod obișnuit, la substantive – acuzativul singular, la verbe – timpii și persoanele cele mai folosite, de regulă la singular). În aceste cazuri, chipul în care se formează pluralul este determinat de forma moștenită și guvernat de regulile sistematice, dar și normative, pe baza cărora se produc astfel de derivate. Alteori, se pot moșteni ambele forme de număr, eventual mai multe forme cazuale. În această situație lucrurile se complică proporțional cu numărul și natura formelor determinante, existînd posibilitatea – realizabilă – ca felurite coliziuni între acestea și incompatibilități cu regulile de sistem și de normă să moduleze întregul proces și formele rezultate.

Pentru vorbitor procesul nu prezintă probleme, sub acest aspect el aproape fiind un instrument prin care limba se vorbește. Pentru

²⁷⁵ Densusianu 1977, p. 38.

²⁷⁶ A se vedea și Densusianu 1961, II, p. 21.

lingvist însă, care încearcă să reflecteze asupra posibilităților, a căilor și proceselor concrete, din acel caz, spre a-și imagina parcursul real al formelor, șansele de a confunda lucrurile sînt mai mari decît cele de a le lămuri corect.

Cert este că, în cazul discutat, prezența lui *-ă*, la singular (datorată formei moștenite și întărită de cerințele paradigmatică) oferă condiții favorabile pentru velarizarea lui *i*, iar desinența de plural, *-e*, favorizează păstrarea aceluiași *i*. La fel de sigur este și că, avînd permisiunea organelor articulatorii și îndemnați de cine știe ce impulsuri, vorbitorii pot încerca și impune felurite combinații, mai mult sau mai puțin coerente (*țîță / țîțe; țîță / țîțe; țîță / țîțe*).

Este greu de demonstrat că s-ar fi plecat de la două forme (una de singular și una de plural), într-o arie distincția păstrîndu-se (*țîță / țîțe*), într-o alta singularul modulînd pluralul (*țîță / țîțe*), iar într-o alta invers (*țîță / țîțe*). Este greu de argumentat că – indiferent cum se vor fi petrecut lucrurile în punctul de plecare (moștenirea ambelor forme, doar a singularului, doar a pluralului) – într-o arie întinsă evoluția a generat singularul cu velare, după care pluralul a fost refăcut în conformitate cu singularul, vorbitorii neurmînd cu strictețe căi fonetice energofage, ci fiind orientați de principiul economiei arătat în Byck & Graur 1933. (Aceasta în ciuda faptului că realitatea la care se referă cuvîntul – precum în cazul altor organe-perechi – ar fi fost de natură să favorizeze forma de plural.) Dincolo, vorbitorii ar fi refăcut singularul după plural, duși de tendințele graiului lor, manifeste și cu alte prilejuri.

Nu numai că nimic nu stă în calea presupunerii că fenomenul velarizării s-a manifestat plenar – exprimarea sa putînd fi împiedicată doar de constrîngerii majore de ordin paradigmatic –, dar aceasta este cea mai firească presupunere și cea mai coerentă cale de urmat.

Atunci cînd avem a face cu un fenomen dotat cu forța unuia general, ceea ce trebuie explicat nu este generalitatea fenomenului, ci cauzele unor posibile excepții, a căror forță a putut fi atît de mare încît să stăvilească sau să stînjenească un fenomen de o asemenea amploare.

Cele două cazuri majoritare par comparabile, ele fiind orientate de anumite nevoi de ajustare articulatorie, care ar fi solicitat anumite soluții concrete pentru forme izolate. Cu toate acestea, în cazul rezultatului dominant (*țîță / țîțe*) a prevalat economia, atît cea convenabilă la nivel de sunete, cît și cea impusă de paradigmă – care nu cerea o supralicitare a diferențierii, marcajul de număr *-ă*, *-e* fiind suficient. Deși pare doar invers orientat, rezultatul minoritar (*țîță, țîțe*), nu este doar astfel.

Aceasta deoarece aici nu se merge în direcția unor tendințe generale ale limbii române, ci se anulează evoluția fonetică deja petrecută ($i > \hat{i}$). Ceea ce apare este mai degrabă expresia unui efort (care se cere explicat sub aspectul cauzelor, intensității și motivației) decât a unei asimilații și nicidecum efectul comportamentului firesc al organelor articulatorii.

În ceea ce privește situația verbului *a aŃița*, se vede că, deși a doua africată provine – întocmai precum prima – din $t + i$, velara finală nu se datorează africategi în sine, ci constrîngerilor de ordin paradigmatic. În acest context, situația vocalei mediale este dată de felul în care acționează vorbitorul, adică în virtutea deprinderilor impuse de SAA (eficient, *-ŃiŃ-*) sau adoptînd unele aflate în răspărul acestora (cu risipă de energie, *-ŃiŃ-*).

3.1.2. Într-o situație asemănătoare se află cuvintele *rîu* și *rău*. Dintre textele vechi, Ps.Cor. conține forme cu velară, Ps.H cunoaște doar varianta cu vocala palatală, iar studiul lui I.-A. Candrea asupra *Psaltirilor* arată că aceasta este dominantă, aici existînd doar cîteva apariții precum *răure* (141₂₁, 166₂₉, 222₁₉, 321₃₈₋₃₉, 322₁₈), *rrăure* (325₂₉) și *răurele* (203₂₅, 325₂₉), *rrăurele* (148⁸, 332₃₁). În general, în vechile texte fonetismul dominant este cel cu vocală velară, dar sporadic apare și cel cu palatală, dar fără ca acesta să fie concentrat într-o zonă compactă, ori măcar caracteristic unei arii lingvistice. Astfel, alături de formele cu velară CB prezintă: *rreurele* (434/12), *riure* (64/11), PO prezintă *riu*, *riul* (16/17, 26; 16/25), iar CS prezintă *rîu* (28^r/8, 29^r/11), dar și *riurele* (6^r/6) alături de *rîurele* (2^r/12, 42^r/9). Într-un document ieșean de pe la 1635 apare *răul Jijia* (IZ, doc. 76).

În ceea ce privește adjectivul și adverbul *rău*, fonetismul cu velară este dominant în CB, unde se înregistrează o singură dată forma cu palatală, în dativul *reului* (414/2), dar *răilor*²⁷⁷ (270/9), Ps.H. prezintă doar forma cu palatală *rreul* (94), *se reiră* (94^v) etc., Ev. Sib. prezintă *reu* (12^v, 16^r etc.) și *rei* (15^r, 35^r etc.), iar CS prezintă *rău* peste tot, ca adverb înregistrînd o ocurență *reu* (120^v/2). Astfel de forme mai apar în textele „vechi” ale dialectelor suddunărene²⁷⁸.

Majoritatea istoricilor limbii române consideră că acolo unde sînt atestate (cu deosebire într-o arie al cărei centru de iradiere îl constituie zona Banat-Hunedoara), formele cu *e*, *i* au dăinuit ca atare (fără a trece la *ă* și *î*). Desigur, la unii istorici ai limbii se constată o anumită doză

²⁷⁷ N.B., nu **reilor*.

²⁷⁸ Boiagi 1915 [1988] notează *reu* (37, 38, 121, 198, 206 etc.), *riu* (158, 180, 193, 194). Consultarea *Liturghierului aromănesc* (ediția Matilda Caragiu-Marioțeanu, 1962), nu revelă forme cu fonetisme ce-ar putea schimba datele prezentului studiu.

de prudență în afirmarea caracterului de sunete păstrate de la latină la română pentru vocalele velare aflate în această situație.

În vreme ce Al. Rosetti²⁷⁹ crede că sunetul este păstrat în *riu*, iar în *ripi*, din Suceava, la 1428, am avea $i > i$, S. Pușcariu pare doar a concede că vocalele palatale s-au păstrat²⁸⁰.

Ceva mai nuanțată este opinia lui G. Istrate²⁸¹, care consideră că forme precum *ris*, *sin* etc., apărute în textele vechi, sînt originare, iar dacă apar și în graiuri ele au o bază reală (p. 32). Același autor crede că, mai târziu, este posibil ca, sub influența scrierii, aceste forme să se fi rostit ca atare: „pentru explicarea satisfăcătoare a acestor fonetisme (*ris*, *sin* etc. – n.n.) ar trebui să plecăm de la limba veche, pe care se sprijină atîția scriitori (...). De la Eliade Rădulescu, mai precis de la C. Negruzzi încoace, ar trebui să admitem, pe lîngă influența limbii vechi și o tendință de literarizare, de întoarcere conștientă la fonetismele de altădată, iar cînd acestea nu existau, la crearea, prin analogie, a altora noi” (p. 44). Subliniind că lupta ortografiei s-a dat între dialectele literare, nu între graiuri, G. Istrate nu se pronunță net în favoarea unor cuvinte care ar fi păstrat în unele graiuri fonetismele etimologice, lucru evident în cele spuse la p. 35, nota 175, unde se consideră că etimoliștii scriau pentru viitor, încercînd să-i impună acestuia anumite norme, chiar de pronunție.

În Gheție & Mareș 1974, p. 203, se manifestă reticența în ceea ce privește păstrarea lui *i* din *riu*, în Moldova²⁸². De altfel, în această zonă, fenomenul velarizării a prezentat tendința de a se dezvolta pînă la capăt, fiind definitoriu aici.

La rîndul său, comentînd rezultatele cercetărilor lui D. Șandru, M. Sala susține că: „intéressant encore est le fait que dans ce parler, les voyelles [ă], [î] deviennent [e], [i] pour les mêmes raisons qui ont déterminé le maintien de [e] et [i] non transformés en [ă] respectivement [î]: *teți*, au lieu de *tăți*, *mey* au lieu de *măi*, *skermena* au lieu de *scărmăna*”, concluzionînd: „le nombre des formes hypercorrectes avec [i] au lieu de [î] est assez grand: *griu*, *bătrin*, *riie* (...) *singe*”²⁸³.

²⁷⁹ Rosetti 1986, p. 417.

²⁸⁰ Pușcariu 1937, p. 79.

²⁸¹ Istrate 1956.

²⁸² În aceeași chestiune, E. Petrovici, *Rom. Oriș, Oriș, orișa, orășă, orășani, orășeni* < *magh. varjas* (Petrovici 1970, p. 169-172), arată că antroponimul *Oriș*, care apare și sub forma *Oriș*, a provenit din acesta din urmă prin depalatalizarea lui *r* „caracteristică îndeosebi graiului moldovenesc, dar frecventă și în celelalte graiuri în cuvinte de origine slavonă și maghiară” (p. 171). De aceea, el socotește că *a hotări*, *a pîri*, *a tîri*, în forme și derivate, apoi *rit* (*răt*) < magh. *rét*, apar în același fel, prin depalatalizarea vibrantei (*rit* este discutat și în Bărbulescu 1929, p. 320).

²⁸³ Sala 1974, p. 112.

Cum deja s-a văzut, adesea autorii pun laolaltă forme care prezintă sunete identice, dar care nu au aceleași contexte primitive. Ca proces, trecerea lui *e*, *i* la *ă*, *î* este altceva decât apariția lui *ă* și *î* din *a*. Desigur, autorii se adaptează la acțiunile vorbitorilor, care nu știu nimic din toate acestea.

Altfel spus, acțiunile lor conștiente sînt lipsite de coerența acțiunilor lor inconștiente. Atunci cînd acționează în virtutea impulsurilor SAA, vorbitorul este lipsit de cusur, iar cînd intervine conștient, le poate avea pe toate. De aceea, comportamentul lui conștient ignoră ceea ce nu cunoaște, adică primitivele și procesul, este indiferent la ele și se exercită doar asupra stării cu care intră în contact, adică asupra rezultatelor evoluției fonetice, pe care le privește doar la nivel de sunet. De aceea lingvistul poate merge pe această cale în analizele sale, dar numai atunci cînd are în vedere acțiunile conștiente ale vorbitorilor.

Precum în alte situații, realitatea care se cere a fi avută în vedere datorită relevanței și importanței ei este că formele *riu* și *reu* nu apar – nici chiar la bănațeni – cu o frecvență atît de mare încît să fie considerate definitorii. Desigur, în raport cu ceea ce se petrece în alte arii lingvistice, frecvența celor două fonetisme este îndeajuns de mare încît să le asigure vizibilitatea și să poată fi considerate trăsături deosebitoare. Totuși, ea rămîne destul de mică pentru a le recomanda ca trăsături definitorii. Dominante sînt rostirile cu *ă*, *î*, în vreme ce acelea cu *e*, *i* sînt prezente doar în arii restrînse, dar nu astfel încît să arate că rostirile cu velare ar fi sporadice, accidentale, eventual aparținînd unor nebănațeni. Mai mult, textele demonstrează că, deși scriu *riu*, *sin*, *tinăr*, *singe*, *simbătă*, *ridică*, scriitorii se arată în stare să renunțe la *riu*, *reu*, trecînd la velarele prohibite.

Forme precum *Lonka Rywly*, în Banat, precum și *Rîul*, nume de sat din Hunedoara²⁸⁴, ambele de pe la 1515-1520, toponimul *Rîușor* și *rîușor*, din *Anon. Car.*, sînt atestări importante, de natură să se constituie în argumente pentru caracterul de sunet refăcut al lui *i* (și *e*) – chiar și aici.

Situația prezentată este, oarecum, comparabilă cu aceea a unei forme precum *barbat*, care apare în subdialectul moldovenesc, și pentru care I.-A. Candrea vorbește²⁸⁵ despre „*a* netrecut la *ă*?”. Dar nu avem nici o dovadă că lucrurile chiar stau astfel. Nu se poate spune care este argumentul de nezdruccinat ce-ar putea fi opus cuiva care ar susține că *a* este unul păstrat. Acela că evoluția fonetică *-a- > -ă-* este, poate, cea mai veche evoluție de la latină la română? De fapt, nu avem dovezi și

²⁸⁴ Mihăilă 1974, p. 148.

²⁸⁵ În Ps.S., p. XXXVI, CXLIII.

argumente solide nici în favoarea, nici împotriva unei astfel de opinii. Cel mult se poate avansa teza contrară, cum fac autorii GD (p. 70), care consideră, fără argumente, că această opinie nu se susține²⁸⁶. Într-o astfel de situație poate fi de folos înțelegerea faptului că astfel de fenomene se petrec în anumite cadre, care cunosc și oferă nu doar posibilități, ci și imposibilități: a) spre deosebire de mișcările din lumea fizică, cele din lumea biosocială nu pot fi prevăzute precum traiectoria unui corp angajat într-o mișcare sau precum efectul ciocnirii a doi atomi, și b) nu se poate prevedea cu succes nici măcar dacă factorul uman va interveni sau nu într-un proces, cu atât mai puțin direcția intervenției, forța, amploarea și rezultatele ei concrete. Aceasta întrucât la alte nivele decât cel fundamental, interacțiunile dintre multitudinea de factori care apar și se manifestă în multiple tipuri de înlănțuire acționează mai degrabă imprezvizibil (sau, mai exact, depășesc cunoașterea umană) și oferă rezultate în consecință, motiv pentru care regulile de aici par a funcționa mai degrabă statistic, decât neștirbit.

Deși anumite fenomene pot fi constatate și observate, datorită felului în care se produc și se manifestă, ele încă nu pot fi analizate cu instrumente atât de precis gândite și construite încât să-și dezvăluie definitiv și incontestabil geneza, dezvoltarea, funcționarea și evoluția.

De altfel, la suddunăreni, în Banat și în zona pe care iradiază influența bănățeană, *ă* și *i* apar cel mai des în pozițiile în care vechile sunete au evoluat de timpuriu la velare. Este mai probabil ca abia în contact cu ceilalți dacoromâni (și eventual cu textele acestora) să fi apărut reacții retractile, față de faptul că majoritatea dacoromânilor prezintă o tendință accentuată spre velarizare. În consecință, aceste reacții puteau viza păstrarea unei anumite individualități, prin echilibrarea ocurențelor dintre contextele velarizate și cele nevelarizate.

Privind lucrurile din cealaltă perspectivă, atât timp cât vorbitorul este interesat doar de sunet, *singe* poate avea un model în *sin*, iar *riu* poate avea un model în *singe* (adică oriunde află o oscilație *i* / *i*). Observând alternanța *i* / *î* (*legămînt* / *legăminte*), apoi *singur* / *sîngur*, nu este greu să se stabilească o astfel de corespondență, adică nu **sange*, *senge*, **songe*, **sunge*, ci *singe*. De aceea, ca reacție la velarizarea prin *s*, din *săgetele* (Moxa, 146^r), apar forme precum *segeată* și *segetele* (Moxa, 62^v, 69^r și 127^v) sau chiar *sigeată* (Neculce, 254), în baza relației dintre *ă* și *e*, respectiv a celei dintre *e* și *i*. Nu altminteri. După cum se vede din coprezența celor două tipuri în textul lui M. Moxa, circulația concomitentă a unor astfel de produse putea îndemna pe unul și același autor (trăind într-o perioadă în care mai multe aspecte literare se aflau în

²⁸⁶ O argumentație întrucîtva convingătoare apare în Urișescu 1973, p. 449, unde se explică proveniența lui *a* din mold. *niapot* tocmai dintr-un *ă* protonic.

coliziune, iar capacitatea de a le armoniza sau ierarhiza era scăzută – cu implicații asupra coerenței aspectului literar deținut de un autor dat) la acceptarea lor vag și incert discriminată, la nivelul frecvenței.

Faptul că în *cîine, mîine, pîine* se manifestă tendința înlocuirii lui *i* cu *i* – cu toate că în răspărul deprinderilor articulatorii și cu consecințe majore, căci eliminarea velarei etimologice ducea la înlocuirea consoanei velare cu o africată – arată că vorbitorul poate exagera urmînd raționamente analogice. Acest din urmă fapt este o măsură a intensității manifestărilor unei astfel de tendințe, și nu constituie o marcă a îndreptării etimologice a sunetului introdus. Aceasta întrucît pe vorbitor nu-l mîină vreun presupus dor de forma originară, ci simplul calcul sincron.

Jocul dintre cele două categorii de sunete este semn al reacțiilor de hipercorectitudine, întocmai de același tip cu cel ilustrat cu forme din *Appendix Probi*. În mod obișnuit, norma lingvistică a unei comunități nu înregistrează oscilații prea largi, variantele încadrîndu-se între anumite limite economice. Oscilațiile pot fi generate de contactul cu o altă normă – conotată social ca fiind superioară, inferioară sau egală –, ele avînd rolul de a apropia sau depărta norma acelei comunități de celelalte.

În scriere, oscilațiile apar mai cu seamă în perioada de constituire a aspectului literar, trădînd căutări. Un copist care se conformează textului copiat recunoaște superioritatea, în acele puncte, a normei scriitorului de dinaintea sa; atunci cînd operează modificări, același copist o face sub puternicul impuls al tendinței de „a norma” – uneori pe baza afinităților normei sale lingvistice, eventual conjugate cu cele pentru aspectul literar care-i este familiar. În cele din urmă, acțiunea din ambele cazuri arată limpede că „norma” (atît cea pe care o urmează, cît și cea pe care o creează) prin scrisul său este nefixată și nestandardizată.

Situația pe care o prezintă vechile texte – în ceea ce privește distribuția perechilor de vocale palatale și vocale velare – sprijină mai degrabă opinia că velarizarea s-a produs în toate graiurile, textele nereflexînd o stare în care evoluția fonetică și-a urmat cursul și o alta în care s-a blocat, ci o etapă în care evoluției fonetice i-a urmat pe alocuri un proces de modificare conștient operată.

Pentru a se bloca, ceea ce se petrece independent de voința vorbitorului are nevoie de o energie mult mai mare decît cea care pune în act întregul mecanism. Abia apoi, pentru ca vorbitorul să inducă acolo o modificare conștientă este nevoie de mai puțină energie. De aceea, în condițiile unui impuls motivațional destul de puternic și pe fondul permisiunii organelor articulatorii, vorbitorii dintr-o arie lingvistică

– eventual făcînd parte dintr-o anumită categorie socială – își pot modifica rostirea într-o anumită direcție²⁸⁷. Greu explicabil ar fi ca la nivelul organelor articulatorii ale acelorași vorbitori să apară o forță naturală cu acțiune divergentă față de cea care acționează la nivelul întregii comunități.

Argumentul pe baza căruia se consideră că formele literare actuale datează dintr-o epocă posterioară românei comune este tocmai existența formelor cu fonetismul dat în arii conservatoare, la care se adaugă dificultatea de a dovedi contrariul. Cu toate acestea, faptul că o arie lingvistică este „conservatoare” (sau reticentă la evoluție, sau rămasă în urmă, sau are tendințe izolaționiste, ori toate acestea la un loc), corelat cu acela că textele produse acolo atestă fonetisme coincidente cu cele ale formelor din etimoane (*riu*, *sin* etc.) nu poate constitui o dovadă prin sine – nici măcar una circumstanțială slabă – că acolo evoluția a stagnat 1000 de ani.

Atlasele lingvistice și anchetele dialectale indică destule puncte din arii marginale (Maramureș, Țara Oașului, Crișana, Banat, nordul Moldovei) – expuse la contacte cu alte limbi sau cu vorbitori bilingvi – în care fonetismele atestate par a fi mai degrabă păstrate, adesea în modalități destul de incoerente (*inemă* alături de *riu*). La rîndul lor, cele mai vechi texte pe care le deținem provin din secolul XVI, iar datele anchetelor dialectale nu coboară sub secolul XIX. Nimeni nu neagă realitatea lingvistică indicată de vechile texte și de anchetele dialectale, dar ea stă pentru sine și nu poate constitui o probă care să indice stări anterioare. Textele secolului XVI – examinate la nivel fie local, fie global – atestă mai degrabă sporadic și discontinuu o stare oscilantă, caracterizată de amestecul fonetismelor și formelor. Nici situația vorbită în secolul XX, nici cea scrisă din secolul XVI nu pot constitui o dovadă pentru o stare încă și mai veche, cu atît mai mult cu cît astfel de forme nu sînt susținute de fonetica istorică.

Pe această bază ar fi hazardat să apreciem caracterul de sunet păstrat sau refăcut, pentru cazul unui cuvînt moștenit. În fapt, singura dovadă care susține *reu*, *riu* pentru secolul XVI este grafia în cauză, iar pentru secolele XIX și XX anchetele dialectale. Dat fiind că grafiile sînt parte a unui proces de literarizare, precum și caracterul lor negeneralizat, acest temei este insuficient pentru a considera că ele reflectau o realitate continuă și uniformă. La rîndul ei, starea oferită de rezultatele anchetelor dialectale trebuie considerată cu atenție. Ipoteza fonetismelor păstrate

²⁸⁷ Afirmățiile acestea țin seamă de cele arătate în Philippide 1984, p. 15-17, privitor la alunecarea sunetelor, precum și de cele asupra voinței în limbă (p. 171-172).

are mult mai puține șanse de a fi reală decât cea conform căreia am avea a face cu exemple de trecere a unor forme din norma scrisă a unui dialect literar în graiul popular corespunzător. Păstrarea anumitor particularități ale normei literare locale – după ce aceasta a devenit caducă – se putea produce datorită acțiunii conjugate a factorului prestigiu cu o formă specială de „solidaritate regională”.

În acest caz, fără a deține toată forța argumentativă necesară, mult mai relevantă și mai aproape de realitate poate fi o judecată *a fortiori*. Atât timp cât comportamentul obișnuit al organelor articulatorii (și al contextelor produse de acestea) urmează jocul dintre stabilitate și variabilitate, în căutarea unor echilibre succesive, și atât timp cât nu există semne clare că vreo forță poate interveni în direcția conservării unei stări, putem privi la celelalte evoluții fonetice, unde constatăm că sunetele aflate în astfel de poziții nu se pot păstra întocmai cum sînt, timp de un mileniu.

De aceea, firesc este ca acele sunete să fie refăcute analogic, ceea ce ar elibera de iluzia – generată de coincidență – că ele ar fi păstrate.

3.1.3. O categorie aparte de situații este dată de starea alternantă a desinențelor verbale de la conjugarea a IV-a. Unele dintre verbele de aici sînt moștenite (*urî* < lat. *horrescere*), altele sînt împrumutate (*omorî* < vsl. *umoriti*). Întrucît etimoanele acestora nu conțineau *î*, conformitatea strictă a formelor românești la etimoane ar fi fost reprezentată de finala *-i*, atât pentru cuvintele moștenite: *a amăgi*, *a muri* (< lat. **ammagire*, *morrere*), cât și pentru cele împrumutate: *a oborî*, *a omorî* (< vsl. *oboriti*, *umoriti*).

Privind la etimoane și apoi la formele românești, se observă că limba română a valorificat ambele ei posibilități (cătrec vocală velară și cătrec vocală palatală). Cu alte cuvinte, exercițiul aceleiași SAA a produs ambele fonetisme, fapt care ridică o întrebare legată de posibilele cauze care au generat tratamente și rezultate diferențiate.

Examinarea etimoanelor și a celor două șiruri de rezultate arată că acestea corespund la două tipuri de stări fonetice. Într-un caz, ca urmare a evoluțiilor fonetice, organele articulatorii nu au fost supuse unor solicitări speciale, în vreme ce în celălalt caz starea etimoanelor, în relație cu deprinderile articulatorii și cu sistemul paradigmatic al limbii române, a solicitat un anumit tratament. Astfel, în cazul multora dintre membrii seriei moștenite vibranta *r* se rostea intens, fapt care a stimulat și a dus în cele din urmă la dezvoltarea acolo a unui *-î*, dar fără ca acest lucru să aducă organele articulatorii în imposibilitatea de a produce, tot acolo, finala *-i*. În situațiile în care rostirea celeilalte finale era stînjinită sau împiedicată de cauze de ordin fonetic – după cum se va vedea mai

jos, atât pentru verbe, cât și pentru substantive – dezvoltarea finalei *-i* nu numai că a avut cale liberă, dar a devenit singura opțiune reală. În primul caz, așadar, evoluția firească a putut duce la finala *-i*, dar fără a o interzice pe cealaltă, iar în al doilea, fonetismul finalei constituia singura posibilitate optimă și eficientă de articulare.

Ulterior, pe acest fond, cele două fonetisme astfel apărute au putut intra într-un soi de concurență, reală – adică generată de acțiunea organelor articulatorii –, clasa de verbe care permiteau nestingherit producerea ambelor fonetisme ajungând în situația de a fi solicitată în direcția adoptării finalei *-i*. Alături de aceasta, în cazul celeilalte clase de verbe, a apărut și o concurență nefirească, indusă de anumite tendințe tipologizante ale vorbitorului. Totodată, în virtutea tendințelor articulatorii și a compatibilității rezultatelor astfel obținute, cu forma și sensul verbelor, comportamentul a putut fi aplicat apoi formelor împrumutate, indiferent de starea etimonului și a evoluției sale. În consecință, după starea inițială, determinată de factorii la început arătați, în diferitele arii lingvistice au fost favorizate unele comportamente, iar în altele au devenit preponderente alte tratamente, atât pentru cuvintele moștenite, cât și pentru cele împrumutate, atât în ceea ce privește posibilitatea formelor fixate de a rămîne ca atare sau de a trece la celălalt tip.

Cum se întâmplă în astfel de situații – nu doar în cazul împrumuturilor pe care diferitele arii lingvistice le operează cu precădere de la diferitele ramuri ale neamurilor cu care intră în contact, dar chiar și în cazul cuvintelor moștenite –, simpla distincție formală, nesprijinită pe cauze interne sau măcar pe repere proprii (care să nu aparțină exclusiv limbii de strat, de suprastrat sau de adstrat), favorizează posibilitatea tratamentelor nediferențiate, adică neconsecvente cu starea etimonului și cu dinamica ulterioară a urmașilor lui. În felul acesta, lipsiți de constrângeri care să genereze imposibilități articulatorii și de repere discriminatorii care să genereze constrângeri asupra deprinderilor articulatorii și a tiparelor paradigmatiche, vorbitorii ajung în situația de a avea la îndemână două posibilități de exprimare, ambele funcționale și nicicum marcate. În plus, iluziile date de aparenta coerență paradigmatică pot întări convingerea că respectivele forme – oricare ar fi ele – sînt cele potrivite.

Uzul curent într-o astfel de zonă va fi decis de rostirile majoritare, date de exercițiu, prestigiu, eufonie etc., adică de suma dominantă a aceluși mănunchi de comportamente socio-lingvistice care decid în astfel de situații. În condiții obișnuite, de libertate și nenormare cultă, cele două posibilități vor fi folosite, indiferent de predominanța uneia sau a alteia. Desigur, coprezența celor două efecte comportamentale duce

negreșit la extrapolări – prin care un fonetism își extinde domeniul la formele celuilalt – și reacții retractile – prin care fonetismul etimologic este înlocuit de celălalt. În esența lor, ambele situații vădesc caracterul social al limbii, nu etimologia și evoluția cuvintelor sau vreun alt criteriu lingvistic decizînd fonetismul, ci dominantele comportamentale ale comunității, prin care cele două fonetisme cocurează și par a se lupta între ele.

Alături de formele care urmează tendinței de a rosti velar vibranta *r* și de cele care decurg din dificultatea sau din cvasiimposibilitatea de a rosti un *r* velar, vechile texte românești prezintă forme oscilante sub aspectul în discuție, care se încadrează într-unul dintre cele două modele – dar fără a cunoaște vreo constrîngere articulatorie sau evolutivă care să le oblige într-acolo.

De aceea se întîlnesc: *amări-se*, dar *amări-se* (cs, 66v/4, 13; 66v/11); *amăriia*, *amărire*, *amări-vor*, dar *amări-se*, *amărît-au* (cb, 82/7, 73/19, 63/3, 457/16, 73/19); *amări*, *amăriră-me*, *amărrit* dar *amărîră* (Ps.S, 83², 314¹⁴, 72⁷, 156³⁷); *bori* (cs 61^{v/2}, 15); *obori*, *oboriia*, dar *oborîia* (Moxa 14^v, 101^r, 19^v, 24^v, 149^v)²⁸⁸; *oborri*, *oborriă*, *oborriși-i*, dar *oborîși* (Ps.H 91, 62, 63, 47); *a obori*, *oborriși*, *se oborriă*, *oborri-veri*, dar *oborî-au*, *oborî-vei*, *vei oborî* (Ps.S 225^{27,29}, 107³⁹⁻⁴⁰, 292²¹, 143²³⁻²⁴, 334²⁴, 292²¹, 322²⁶); *ocări* (Ps.Cor. 152^r), cu velară în toate formele și derivatele²⁸⁹; *ocăriia* (Moxa 7^r); *ocăriia*, *ocăriți*, *ocărîndu* (cb 310/2, 275/19, 16/16); *ocăriș*, *ocăriră*, *ocărit*, *ocărire*, dar *ocărîre* (Ps.S 112¹¹, 225⁴, 264⁵, 271⁴, 84²⁰, 232³²); *ocărrire*, *ocărritu* (cv 86^{v/10}, 75^{v/12}); *omorritu* (cv 78^{v/14}); *omorî* (Ps.Cor. 80^r); *nu omorî* (po 246/6); *omorî*, *omorîre* (cb 69/17, 83/19); *omorîră*, *omorîți*, *a omorri*, dar *umorîț* (Ps.S 195¹⁴, 85⁹, 236³², 85³², 70²⁸); *a urî*, *urăsc* (po 178/12, 240/3, 244/12); *urăsc*, *a urî* (Ps.Cor. 61^v, 293^r, 55^r etc.); *urit*, *va urri*, *uriră* (Ps.H 9^v, 50, 91); *urrește*, *urrimu-i*, *uriși*, *uritu*, *urire*, *uritul*, dar *urăști*, (Ps.S 100²⁵, 83³², 6⁷, 97⁵, 83¹³, 133², 290⁹, 43⁶, 112³⁴); *urîți*, *uri-va* (cb 324/15, 427/20), dar dominantă este cu velară, *urîți-vă* (255/8); *uri*, dar *urîț* (Moxa 112^r, 40^v), n.pers. *Urita*, *Uriti*, dar *Urîță*, *Urîta* (Mihăilă 1974)²⁹⁰; *vîrriră-se* (cb 382/9).

²⁸⁸ Text în care apare și *sfarime* (112^r).

²⁸⁹ La infinitiv, astfel de verbe au accentul pe vocala finală. Atunci cînd apare forma cu velară, este cît se poate de sigur că aceasta este *î*, iar nu *ă*, primul sunet reprezentînd accentuarea, iar cel de-al doilea neaccentuarea. Este posibil ca fonologizarea lui *î* să fie legată și de acest fapt, *ă* apărînd mai degrabă ca reminiscență articulatorie.

²⁹⁰ În opinia noastră, lecțiunea *Mareni[i]* și *Urîti[i]*, din *марени и Урѣти*, ar trebui emendată, slova **и** cerînd, mai degrabă, lecțiunea *i*.

Fonetica gerunziului poate fi ilustrată cu exemple de la I. Neculce, unde se întâlnesc: *ardzindu* (62), *audzind* (343), *deșteptindu-să* (13), *înștiințind* (180), *neaședzindu-să* (19), *necrezind* (9), *prindzind* (23, 43), *scoțind* (158), *ședzind* (17), *slobodzindu-l* (19), *vădzind(u)* (p. 17, 19, 295) etc., alături de *agiungînd* (260), *arînd* (11), *dzicînd* (225), *fugînd* (13) (remarcabil deoarece modifică însăși africata, care devine ocluzivă velară), *înțălegînd* (10), *mărgînd* (67), *pogorînd* (79), *sosîndu* (45), *vădzînd* (283, 293, 300, 302) etc.

Situațiile acestea arată că într-o zonă prin excelență velarizantă era posibil ca o persoană (instruită) să manifeste o mișcare retractilă, care să diminueze puzderia de velare, echilibrînd raportul dintre rostirile velare și cele palatale. Totodată însă, examinarea șirului arată că, în majoritatea copleșitoare a situațiilor, SAA permite(a) vorbitorilor români rostirea fie cu *î*, fie cu *i*. Lucrul acesta era dificil sau aproape imposibil pentru *a ajunge*, *a ara*, *a zice*, *a fugi* (pe care, spre deosebire de *a ajunge*, I. Neculce îl propune cu velară) și *a merge*.

Privitor la acest tip de verbe, E. Petrovici are în vedere un fonem vocalic *î / i*, opoziția fiind privită la nivelul consoanei (velară sau palatală). Totodată, afirmînd că „reflexul *i* al lui *a* în poziție nazală după sunet palatal este o dovadă că în româna comună lat. *an* a atins deja faza *în*”²⁹¹, el susține că după consoană palatalizantă „fostul *î* a devenit *i*”²⁹².

I. Bărbulescu observă²⁹³ că după elementele palatale *î* nu se păstrează, ci devine *i*: *ghindă*, *junghind*, (pentru care prezintă etimoane cu „*-ghiâ-”), *îngroșind*. Reținînd că acest autor are în vedere caracterul etimologic al lui *-î*, vom observa apoi că lucrurile pot sta astfel, dar nu neapărat și nici în toate situațiile posibile. Velarizantii (din Moldova, Muntenia, Oltenia și Transilvania) folosesc prima formă, la cea de-a doua pot prezenta tendința de a rosti un *î* după *i*, iar pe cea de-a treia practic o resping, folosind una cu *î*. Primei categorii i se alătură situații precum *creștin*, *fin*, *ghindă*, *veghind* (*creștiin, **fil'in*, **gl'inde*). De fapt, analiza atentă a unui inventar larg de astfel de verbe și de substantive, în corelație cu etimoanele lor (în cazul substantivelor, *î* este etimologic uneori, iar *i* nejustificat sub acest aspect) arată că, de fapt, vocala „firească” din punct de vedere articulatoriu este velara, cu excepția situațiilor în care coarticulația cons. + voc. genera o africată urmată de o vocală palatală.

Avînd în vedere că, într-adevăr, în aceste cazuri avem a face cu consoane al căror timbru vocalic poate fi palatal sau velar, modelul

²⁹¹ Petrovici 1970d, p. 92.

²⁹² Petrovici 1956a,b, p. 12.

²⁹³ Bărbulescu 1929, p. 321-323.

evolutiv propus de către E. Petrovici ne convinge că, la conjugarea a IV-a, finala infinitivului este *î / i*, iar articolul pentru masculin plural nu este *i (ii)*, ci tot *î*: *a pîrî, a urî*, regional, *cojî, păzî, sosî*, respectiv *brazî, fraţî, urşî, vreji* etc²⁹⁴. La rîndul său, Gr. Rusu²⁹⁵ susţine că „nu este potrivit să vorbim despre consoana [ş] înaintea vocalelor [e] şi [ă], deoarece apariţia uneia sau alteia dintre aceste vocale este determinată (...) de timbrul consoanei respective”, în vreme ce E. Vasiliu arată că timbrul muiat sau dur al consoanei este irelevant din punct de vedere fonologic, el fiind determinat de vocala următoare²⁹⁶.

D. Puşchilă consideră că forme precum *izvoreşti, izvoriasţe* păstrează *e, i* după *r* datorită contextului (*e, i* următori), care „au făcut să se mănţie mai multă vreme *e* după *r*, chiar după ce începuse a se zice *izvorăsc*”²⁹⁷. De aceea, el crede că „noua rostire” nu poate fi prea veche, ea generalizîndu-se abia în vremea lui Dosoftei²⁹⁸. Deşi recunoaşte diferenţa de tratament dintre forma de infinitiv cu *i* neurtat de vocală palatală şi cea cu *e, i* în poziţie *e*, el totuşi consideră ca slabă poziţia celor ce cred că, în română, formele cu velară le preced pe celelalte, evoluţia *î < i* nefind una solidă.

La rîndul său, S. Puşcariu susţine că evoluţia către velară a vocalei care urma unui *r* intens se petrece pe teren românesc (*currendo > *curind > curînd*). În opinia acestui savant, care ilustrează cu ajutorul unor cuvinte din vechea slavă, o astfel de formă ar arăta că şi cuvintele străine – pătrunse în limbă pe vremea cînd *r* iniţial era rostit cu vibraţii puternice – erau rostite precum cuvintele de origine latină, ceea ce s-ar recunoaşte din transformările suferite de *e* şi *i* următori²⁹⁹. Tot un *r* intens, arată S. Puşcariu, trebuie să se fi rostit şi acolo unde exista un *r* la sfîrşitul tulpinii cuvintelor de origine străină, ceea ce ar explica evoluţia vocalelor palatale la vocale velare, precum în: *cară, fiară, urăsc* şi *cocoară, doboară, doborî, izvoară, omoară, omorî, topoară, vîrt*³⁰⁰.

²⁹⁴ Astfel de forme pot fi întîlnite şi la I. Neculce: *beţii* (p. 71), *curţii* (p. 64), *soţii* (p. 124), *taţii* (p. 115), *ţării* (p. 45, 288), *vătăjii* (p. 129), sau *tătărime* (p. 78, 143, 255, 258) şi *vitejile* (p. 64), alături de *drăgămimea* (p. 252), *slujitorimea* (p. 331).

²⁹⁵ Rusu 1983, p. 155.

²⁹⁶ Vasiliu 1956, p. 32.

²⁹⁷ Puşchilă 1913, p. 13.

²⁹⁸ *Ibid.*, p. 9.

²⁹⁹ Puşcariu 1994, p. 218.

³⁰⁰ Pentru chestiunea opoziţiei *r/rr*, sub toate aspectele, în limba română veche, a se vedea Bărbulescu 1904, p. 426-428; Ps.S, p. CLXV; OR II, p. 43-44; Rosetti 1926, p. 96; Densusianu 1961, II, p. 20, 23, 27, 29, 37, 80-82, 121-122; Puşcariu

Un verb precum *a pîri* (< vsl. *prjā < preti*)³⁰¹ este deosebit de instructiv pentru specia în discuție. Atît verbul, cît și substantivul cunosc destule atestări în textele vechi: *părișul* (Ev.Sib., 6^v_{13, 16}), *se pîrîră* și *se era pîriți* (PO, 87/13-14, 16, respectiv 87/12), *pîrîia*, *pîrîră*, *pîri* și *pîrișii* (Moxa, 72^r, 75^v, 106^v, 22^v, 24^r, 107^r), *pîriș* (Glosele lui Bogdan)³⁰², *preapîriia*, *preapîriia*, *preapîri* (CB, 98/17, 118/1, 207/4). La I. Neculce apar: *să pîriie* (unul pe altul) (370), *să pîrîră* (183), *a pîri* (56, 72), *pîri*, *pîri* (68, 56), *îl pîrisă* (69), dar și *pîrește* (147, 199, 229, 240).

Acest verb se leagă de *a tîri* (< vsl. *treti*)³⁰³, cu care are model paradigmatic comun: *să pîriie*, *pîrește*, precum *tîrii*, *tîriesc*³⁰⁴, dar și de verbele onomatopeice (*a bîrii*, *a cîrii*, *a dîrdîi*, *a mîrii*, *a pîrii*, *a sfîrii* etc.) și de *a vîri* (< vsl. *vîreti*)³⁰⁵, prin formă.

Referitor la contextele în care *i* provine din *á + n*, S. Pușcariu își exprimă îndoiala în ceea ce privește caracterul de sunet conservat al palatalei în *re-*, *ri-* din textele vechi și arată că *grîu* > *griu* „prèsque partout”³⁰⁶, confuzia conducînd la „falsă regresivune”.

În sîrșit, Al. Rosetti consideră că *ă*, *i* trec la *e*, *i* sub influența lui *r* precedent: *fărrima*, *inderret*, *interita*, *omori*, *reu*, (*r*)*ide*, *risulu*, *riu*, *ferrină*, *uri*³⁰⁷, adică *r* nu ar avea caracter velarizant, ci dimpotrivă.

Este dificil de adus argumente peremptorii în favoarea vreuneia dintre aceste două poziții. Oricum, întrucît *r* poate deține ambele timbre (probabil că de aceea unii lingviști consideră pe *r* ca fiind velarizant, în vreme ce alții socot că tocmai el este elementul inductor al vocalelor palatale), ceea ce nu poate fi admis este că o astfel de oscilație constatată în sînul aceleiași comunități ar fi putut decurge dintr-o schimbare a SAA (a celor de la care a plecat inovația).

1937, p. 253; 1994, p. 70; Pușcariu, *Pe marginea cărților*, în DR V (1929), p. 744-800, p. 764 și urm.; Lombard 1954, p. 81-88; 1955, p. 619-642, 811-829, 750-755; Avram 1964, p. 46-58, 92-96; Vasiliu 1968, p. 55-56, 113; Gheție & Mareș 1974, p. 201-209; Gheție 1975, p. 150-153; Sala 1976, p. 76-77, 110, 112, 190; Ivănescu 1980, p. 207-208, 331; Rusu 1983, p. 181-182; Rosetti 1986, p. 395, 456-457, 480.

³⁰¹ CADE SV, dă ind. prez. *pîrăsc*. Scriban, sv *pîrăsc* dă ca etimon vsl. *prîeti*, *pîrieti*. El consideră că *pîrăsc* decurge dintr-un mai vechi *pîresc*.

³⁰² Apud Mihăilă 1974, p. 139.

³⁰³ CADE SV; Bărbulescu 1929, p. 138-158.

³⁰⁴ Pușcariu 1939, 341.

³⁰⁵ CADE SV. În Scriban, sv *vîr* se dă bg. **vîram*, *na-vram* < vsl. *vrîeti -vrom*.

³⁰⁶ Pușcariu 1937, p. 79.

³⁰⁷ Rosetti 1986, p. 480; A se vedea și Ivănescu 1944-1945, p. 269; de asemenea, pentru *s*, *dz*, *z*, *ț* moi și duri, Gheție 1975, p. 137-140; Gheție *et al.* 1997, p. 104.

Avînd mereu în vedere că faptele studiate au limite spațio-temporale, I. Gheție consideră că pentru aria bănățeană și o parte a Transilvaniei s-ar putea vorbi de acest tip de fonetism (cu vocale palatale) ca despre o caracteristică a acelor arii lingvistice. Explicația este rezonabilă în primul rînd întrucît nu susține că fonetismul palatal ar fi moștenit. Cu toate acestea, s-a văzut că eliminarea sistematică a materialului lingvistic avînd alte trăsături decît cele locale nu putea intra printre preocupările scriitorilor și nici ale vorbitorilor. De altfel, chiar dacă lucrurile ar fi stat așa, activitatea ar fi fost lipsită de eficiență, fapt demonstrat de înseși rezultatele oscilante la care se ajunge – mai cu seamă datorită confuziei către care îndeamnă atît starea formelor, cît și modul superficial de a judeca, al indivizilor –, nu doar la nivelul ansamblului, ci și la cel al unei arii lingvistice date.

Un astfel de fapt putea fi posibil și putea atinge cote eficiente doar în condițiile în care norma locală ar fi existat realmente, ar fi fost bine fixată, iar vorbitorul și-ar fi asumat-o și ar fi stăpînit-o realmente. Amestecul de forme și dominanța acestui tip de situație arată că modalitatea în care se desfășura procesul de constituire a aspectelor literare regionale, soliditatea elementelor selectate ca forme de nerespins, și viteza lor de circulație încă erau departe de pragul care să reprezinte coerența și unitatea ce-ar fi permis și impus un set de forme, cu eliminarea celorlalte posibilități. Dimpotrivă, ceea ce se constată în urma examinării situației este că – deși fuseseră încercate pe întreg teritoriul dacoromân – fonetismele nu trecuseră de etapa tatonărilor, ceea ce atestă indirect și că ele nu erau păstrate din latină. Cu alte cuvinte, deși ele au putut circula ca niște căutări caracteristice anumitor arii mici – eventual, chiar și în zonele de iradiere a acestora – și au cunoscut destule ocurențe în texte, producerea lor conștientă și orientată era grevată de erori, iar formele rezultate erau greu de impus, în cele din urmă, căci fluxurile sonore rezultate contraveneau deprinderilor de articulare. Înseși textele care prezintă aceste forme arată mai degrabă că se încerca promovarea unui fonetism, decît că se nota o rostire generală ori curentă.

Fie hidronimul *Mohoreta Mare* (CB, 74/19) – care în textul coresian corespunzător apare redat cu velară, *Marea Mohorîță* – corelat cu toponimul *Mohoriții*³⁰⁸: față de forma de la Coresi, celelalte două conțin substituiri evidente, fie de la *ă*, fie de la *î* (strict teoretic, forma din CB ar putea rezulta și dintr-o substituție a lui *î* cu *i*, iar apoi a acestuia cu *e*, în baza jocului dintre cele două). De origine maghiară sau slavă³⁰⁹,

³⁰⁸ Semnalat în Mihăilă 1974, p. 124.

³⁰⁹ Scriban sv.

substantivul nu determină natura finalei verbului (*rî* sau *ri*), care se formează pe teren românesc. Modelul formei verbale, așadar, trebuia să se afle în fondul românesc. În acest caz nu se mai ridică problema justificării etimologice, ci doar a direcției dominante pe care au ajuns vorbitorii români să o adopte: către *rî* sau către *ri*.

În *Legi* apare exclusiv *omorî*, pentru ambele arii reprezentate de aceste texte, dar *ocări* înregistrează ocurențe atât cu *î*, cât și cu *i*, tot în ambele arii – aceasta pe lângă numărul mare de deosebiri existente și de schimbări operate, care diferențiază textul muntenesc de cel moldovenesc. Alături de acestea apar destul de multe forme (precum *uriciunile*, *hotărit*, *mănințe*) despre care nu se poate spune că ar fi păstrate, împrumutate ca atare, ori determinate obligatoriu de către organele articulatorii. Ele reflectă, cel mult, procesul de fixare a paradigmelor, dacă nu cumva sînt hipercorecte³¹⁰. Cu siguranță că nu contraveneau „normei” întrucît aceasta încă nu avea corespondent matur în realitate, dar la fel de sigur este că forțele care modelaseră normele lingvistice locale, împreună cu tendințele care modelau aspectele literare regionale – alături de alte influențe datorate contactelor – erau de natură să se constituie într-un motor al unor operațiuni lingvistice. Una dintre acestea (datorată în principal contactelor, adică unui tip de lărgire a comunității) era reducerea ocurențelor și contextelor cu vocale velare. Aparent paradoxal – procesele nașterii unei norme culte cuprind și constituie paradoxuri –, acest fapt era manifest mai degrabă la cei ce produseseeră velare peste tot sau se aflau în contacte „supărătoare” cu unii ca aceia, decît la cei în al căror grai exista un oarecare echilibru, sub acest aspect, după cum se observă și din șirul de gerunzii extras de la I. Neculce.

După cum s-a putut constata și cu alte prilejuri, într-o arie velarizantă precum cea moldovenească se înregistrează adesea manifestări care exprimă încercarea de modificare a fonetismelor – de la vocală velară la vocală palatală. Ceea ce deosebește astfel de încercări de ceea ce se petrece, în general, în zone înclinate către formele palatale este un anumit soi de exagerare.

Șovăielile velarizanților, atunci cînd părăsesc spațiul confortabil al propriei norme, se observă în seria *vrăjitori*, alături de *vrăjitori*, *vrăjetori*³¹¹, care ilustrează cît se poate de bine căutările asupra timbrului șuierătoare, sunet care, și la moldoveni, pune probleme mari în astfel de cazuri; de asemenea la I. Neculce, unde apar: *sprejenindu-să* (p. 85), „au putut *sprejini*” (p. 79), *să se sprejinească* (p. 47), *sprejini* și *sprijini*,

³¹⁰ Arvinte 1988, p. 65a, 1991, p. 14b.

³¹¹ Arvinte 1991, p. 10b.

să sprejinească (p. 385), să sprijinească (p. 256), „neputîndu-i sprijeni” (p. 260), sprejînească (p. 167), „nu-i putură sprejeni” (p. 172)³¹².

Un fonetism precum *Schinteia* (toponim care apare la I. Neculce, p. 211 și pe care I. Iordan îl pune pe seama unui presupus copist muntean) rezultă dintr-o modificare destul de radicală și de profundă, care nu afectează doar vocala, ci și consoana. Deși în CADE se trimite la lat. *scintilla* și se menționează „cu fonetism nelămurit”, probabil că forma se explică mai bine în DER, care pleacă tot de la acest fonetism, însă cu precizarea „por mediación de una forma hipotética *scantilla”, explicată prin analogie cu *excandere*. Acceptarea acestui etimon arată că forma de la I. Neculce urmează unei substituții, fonetismul fiind *k'* (pentru *k*), iar nu *ĉ*. De altfel, pe cât se poate, această formă hipercorectă confirmă etimologia lui Al. Ciorănescu, dată după S. Pușcariu, A. Philippide, G. Pascu, Al. Graur. Astfel de situații indică forța actului volitiv de a substitui un sunet (spre a produce o rostire), iar nu o evoluție fonetică.

Aceeași pereche (consoană palatală / consoană velară) este implicată în jocurile dintre *Drăghicium* și *Drăgîcium* (Neculce, p. 38), în popularele *ghici* și *gîci*, *ghicitoare* și *gîcitoare* sau invers, în cazul gerunziilor precum deja amintitul *fugînd*.

Aflîndu-și temei în starea verbelor precum *a acoperi*, *a curăți*, *a muri* etc. și dînd impresia încadrării într-o serie, forme precum cele de mai sus stau la baza unor modificări în lanț, pe parcursul: *urîciune* > *uriciune* și apoi *urît* > *uri*, *răutate* > *reutate* > *reu* etc.

Totodată, acceptînd că velarizarea poate să nu se petreacă în forme datorită diferențierii³¹³, devine limpede că oscilațiile din sînul aceluiași text (oricare, CB, CV, PS.S, PO etc.) nu indică vreun amestec de norme ori straturi de limbă aparținînd scripților, ci doar rezultatul tentativelor de instituire a unei norme, pe fondul coprezenței concurențiale a formelor.

Privitor la forme precum *mente*, *mene*, *cuvente*, *îmbrăcăminte*, în Arvinte 1988, p. 52a, se vorbește, pentru secolul XVII, despre o tendință de arhaizare a limbii. În principiu, este greu de demonstrat că apariția unei forme anterioare, vechi, revolute exprimă un proces

³¹² După cum se observă în *nece*, *neci*, *nice*, *nici* (pentru jocul [e] / [i], a se vedea Philippide 1984, p. 22-23) sau în *poroncîță* (375/7), *poruncîță* (365/19), *porincîță* (331/1), *porencîță* (331/10), din CB, este posibil ca, la un moment dat, să coexiste toate tipurile de fonetisme. Urmînd parțial evoluțiilor fonetice, parțial reacțiilor la interacțiunile dintre normele lingvistice, coexistența pletorică a formelor arată că acțiunile de reducere a numărului lor erau destul de slabe. Coprezența formelor împiedică stabilirea stării de coerență internă a normei – fie și numai la nivel grafic – și dovedește, iarăși, că procesul de selecție nu funcționa la un nivel mai ridicat decît cel din cazul normei lingvistice.

³¹³ OR II, p. 61.

de arhaizare. La 1586, într-un text din jud. Iași (apud Rosetti 1986, p. 455) apare *očenă* pentru *ocină* < vsl. *otičina*. În acest caz, *en* – ce-i drept, neaccentuat – este nejustificat sub aspect etimologic. Apariția sa ar putea mai degrabă semnifica faptul că, în Moldova de nord cel puțin, tendința *en* > *in* se desfășura pe fondul unor închideri dese ale lui *e* la *i*, fapt pe care scriitorul încerca să-l contracareze.

Fie că tendințele încă nu și-au atins capătul și nu și-au produs toate efectele, fie că acest fapt este de curînd împlinit, reacțiile la ele arată în primul rînd că indivizii care au deprins limba pe vremea cînd forma anterioară avea curs, precum și cei care au asemenea modele analogice operaționale nu renunță la formele anterioare, considerînd că efortul păstrării merită făcut, dat fiind disconfortul pe care îl resimt altminteri. Indiferent de tipul de cazuri concrete care fac obiectul inițial al tendinței, reacția ajunge să se instituie indiferent de origine (implicit indiferent de fonetica etimonului și de evoluția sa), în funcție doar de context.

O formă precum *frenghie* (Neculce, 122) ar putea arăta nu că *in* apare tîrziu și se impune cu greu în norma literară moldovenească (ceea ce ar fi de demonstrat), ci mai degrabă că se evita închiderea lui *e* la *i*, fenomen general moldovenesc, în cazul substituirii conștiente vorbitorul nefiind atent la context (*é* + nazală), ci la sunet (*i*)³¹⁴.

Din cele ce preced se înțelege că procesul de edificare a unui aspect literar ajunge adesea să implice restructurarea formală, generînd conștiente forme care să se potrivească anumitor paradigme, să se supună anumitor principii (estetice, idiosincretice, de regularitate etc.). Uneori, rezultatele contravin chiar modalităților naturale de producere a fluxurilor sonore sau de construcție paradigmatică, din norma lingvistică de bază, adică se plasează în răspărul înseși al SAA și a deprinderilor consecvente.

Producerea unor modificări în plan morfologic sau apariția unor cerințe dinspre acesta poate genera reorganizări în plan fonetic. Supuși – ori de cîte ori simt nevoia stringentă – tendințelor de a-și regulariza paradigmele pe care le folosesc, ei vor acționa asupra planului fonetic indiferent de cerințele în sine ale acestuia, atunci cînd – din perspectiva lor – în joc se află mize mai mari. Astfel, de pildă, neutre precum *veșmînte* și *mormînte* își vădesc nu doar singularul, dar și faptul că desinența inițială de plural fusese *-uri*. După schimbarea acesteia cu *-e* s-a impus convergent schimbarea vocalei din rădăcină, parțial în virtutea cerințelor dinspre organele articulatorii – care solicitau ca sunetul de

³¹⁴ Oricare ar fi etimonul lui *frînghie* (pentru care vezi lucrările de la nota 175), *e* rămîne nejustificat sub aspectul etimonului și al evoluției fonetice.

după labială să fie o palatală în cazul în care în silaba următoare se afla un sunet palatal –, parțial sub presiune paradigmatică.

Situația de ansamblu ne face să credem că evoluția către vocale velare a fost inițiată de o SAA velarizantă, care avea de gestionat fluxuri sonore lipsite de vocale velare, dar care se afla în situația de a rosti consoane și microcontexte pe care deprinderile articulatorii existente le velarizau. Nevoia momentană a vorbitorilor era de a gestiona cumva cerințele de sistem, dar acest lucru se făcea cu mijloace proprii, singurele la îndemână și accesibile, adică cu SAA și cu deprinderile articulatorii generate de exercițiul acesteia. Faptul a putut declanșa mai degrabă un mecanism de apărare al SAA (prin eliberarea în vorbire a deprinderilor articulatorii existente), decât unul de restructurare bruscă a ei (prin eliminarea vechilor deprinderi și efortul uriaș de a produce sunete și succesiuni sonore neexersate, nefamiliare sau chiar inedite). Tendința a fost susținută în continuare de efectul principal al manifestării ei, și anume apariția unui sistem fonetic coerent, relativ stabil – rezultat armonizat al posibilităților oferite de SAA a celor cuceriți, relativ la cerințele sistemului latin –, în care ponderea velarelor trebuie să fi fost destul de însemnată. Generînd din abundență produse velarizate, aceeași SAA s-a aflat – cel puțin pe alocuri – în situația de a gestiona tot mai dificil astfel de fluxuri sonore. Starea nu s-a datorat faptului în sine de a avea fluxuri sonore încărcate de velare, dar poate mai ales faptului că nu numai la nivelul microcontextelor ce conțineau velare, dar și la cel al întregului flux sonor s-au produs modulări și consecințe generate de respectiva stare. De aici caracterul necesar al mișcărilor naturale ulterioare, în vederea selecției produselor și a contextelor fonetice, astfel încît forța care acționa în direcția stabilizării stării cu vocale velare a trebuit să se confrunte cu cea care acționa în direcția variabilității inverse, către vocale palatale.

Aceste mișcări fac parte din tendința generală la scara evoluției diacronice, către stări superioare de echilibru. În chip firesc, pe lângă păstrarea contextuală a vocalelor velare, acest proces istoric a cuprins deopotrivă tendința de evitare a abundenței acestora, cu soluția înlocuirii lor cu echivalente palatale.

Alături de factorul biologic a acționat și cel lingvistic, ținînd de tendința de regularizare a paradigmelor, precum și cel social, care viza reconsiderarea stării din perspectivă socială (de pildă, dacă vorbirea anumitor categorii sociale prezintă din abundență sunete, forme, sensuri care astfel capătă conotații nedorite, alte categorii sociale vor produce mișcări de separare și chiar de îndepărtare de acea stare). În felul acesta, exagerările în orice direcție puteau provoca spontan și automat intrarea în acțiune a unor factori de echilibru.

Privind la factorii implicați în proces, se observă că atât activitatea lingvistică, cât și sistemul de relații dintre ei duc la o evoluție ciclică și spiralată a limbii. Diferitele forțe acționează diferențiat ca amploare și intensitate, asupra felurilor contexte supuse reevaluării (nu mereu aceleași și niciodată laolaltă), astfel încât momentele se repetă la alte nivele, singurul impuls care rămâne constant fiind cel către echilibru.

În acest cadru, este foarte greu de crezut că vocalele palatale etimologice – la fel de susceptibile de modificare ca oricare alt sunet intrat în jocul vorbirii – să nu fi fost supuse reconsiderărilor contextuale. La urma urmelor, vocalele *a*, *e*, *i* în poziție nazală (simplificăm lucrurile, dar nu esențial) au generat *ă*, *î*. Adică schimbarea nu a afectat coarticularea unuia sau a câtorva contexte. A fost o amplă schimbare organică a SAA, adică petrecută la bază, care a afectat o gamă largă de articulații, una și mai largă de contexte și una extrem de largă de fluxuri sonore concrete. Ajunsă cu dezvoltarea în acest punct, SAA nu putea decât stimula deprinderea de a articula velare, într-o multitudine de contexte (unele precise, poate), și nici nu putea permite apariția unei deprinderi (de a produce prea frecvent vocale palatale) care să fie în răspărul stării și funcționării SAA. Cu alte cuvinte, înțelegerea situației nu implică observarea anumitor succesiuni de sunete și contexte, ori a anumitor paradigme, ci a funcționării SAA, a capacității ei de a produce, prin exercițiul deprinderilor, coarticulațiile care decurgeau firesc din stare ei funcțională.

De aceea, chiar și pentru dialectele suddunărene și pentru aria cel mai intens romanizată a teritoriului dacoromân este greu de acceptat că în situații precum cele de mai sus avem a face realmente cu palatale păstrate. Cu atât mai mult nu poate fi acceptată o astfel de ipoteză pentru celelalte teritorii.

3.1.4. Oarecum la limita dintre această categorie și următoarea se află situația cuvântului *tînăr*, care a generat multe discuții datorate formelor sub care apare cuvântul în textele vechi. PO înregistrează forme cu vocală palatală precum *tinăr* (140/13, 157/13 etc.), la Moxa se întâlnesc forme cu velară *tînăr* (85^v, 94^r), dar și *tinără* (57^r, 135^v), Ps.S. atestă diminutivul *tinerel* alături de formele de genitiv-dativ *tinerei* (245₂₈, 306₄₀) și *tănerei* (286₃₆), apoi abstractul *tinerețile* (137₂₄ etc.), dar alături de *tinărețile* (181₂₉). Acestora li se alătură istr. *tirer* și *vîrer*³¹⁵.

³¹⁵ Boiagi 1915 [1988] prezintă *tineru* (36), *tineră* (37). Am privit scrierea cu circumspecție (deși diferă motivul, tot astfel au fost privite și textele rămase de la Petru Șchiopul, care nici nu au fost folosite, de altfel). Tot în Boiagi 1915 apar: *frenlu* (24, 193), *strinzi*, dar *strânze* (157 și 198), *angustu* (196), *frangu* (11), *frînzire* (75) etc., adică o tendință mai amplă către develarizare.

La rîndul lor, ALRM, I, II, h. 253 și ALR I, p. I, h 179, reflectă clar³¹⁶ distribuția formelor cu *i* și *i* pentru cuvîntul în discuție, de acolo deducîndu-se că formele cu *i* aparțin ariei lingvistice care, în general, respinge vocalele velare³¹⁷. Urmărind locurile din fluxul sonor în care apar aceste fonetisme, se observă producerea unei duble reacții: una față de rostirea cu velară, alta de „corectare” a rostirii vestice, cu dentală pentru africată (*i* > *i* c' > *t*)³¹⁸. Mai este de remarcat răspunsul consemnat în ALR, II, MN [2669], *Tinărețe*, deoarece în zonele în care apar *tinăr*, *c'inăr*, apar și *tinăreță* (53, 64, 105, 272, 279, 316), *d'in tinerețile meli* (95), iar în punctele 325, 346, 353, 769 apar forme de tipul *tî-e*³¹⁹. Precum în cazul perechii precedente, situația reflectată de textele vechi precum și de anchetele dialectale indică un amestec de forme, nu doar inter-, ci și intraregional.

Cu referire la situația formei de singular – cea asupra căreia se poartă discuția cu deosebire – se poate spune că există zone în care are curs doar forma cu velară, în altele mai restrînse avînd curs mai cu seamă cea cu palatală. Adică în ambele – dar interesează cu deosebire cea de-a doua, pentru care se discută despre „păstrarea” palatalei – apar atît forme cu *i*³²⁰, cît și cu *i* (*tinăr*)³²¹, în proporții mai degrabă echilibrate.

Pe urmele lui G. Weigand, S. Pușcariu consideră că, pentru Banat, arii din Oltenia și din Transilvania, *i* din *tiner* ar fi păstrat, fapt pus pe seama influenței formei de plural. Sintagma folosită pentru a indica fenomenul este „normalizare internă morfologică”³²². Lucrurile ar putea

³¹⁶ A fost vorba de o întrebare directă cu opțiune: *tinăr* ori *tinăr*.

³¹⁷ La nordul Dunării, *tinăr* apare în punctele: 856, 878, 231, 148, 150, 860, 831, 885, 156, 144, 160, 865, 798, 158, 164, 166, 870, 808, 170, 178, 125, 880, 815, 795, 100, 393, 874, 810, *tiner* apărînd doar în punctul 364. Nu am notat punctele, din vest, în care apare *c'inăr*, africata avînd un timbru palatal prin natura ei – fonetisme precum cele notate în unele texte vechi: cs: *čătăției* (46/8) *čătățile* (90/15-16), cb: *čătățile* (167/17-18), *čătățeani* (148/8), *čătățeanii* (183/2) nefiind caracteristice acestei arii lingvistice.

³¹⁸ A se vedea și Cazacu 1956, nota 12.

³¹⁹ În Dinu 1923-1924 se înregistrează *tîmp* pentru *timp* (p. 109). La p. 332-333 ale aceluiași volum, G. Șerban Cornilă aduce unele „adăugiri” și arată că *tîmp* este afectat, *rînd* nu se aude obișnuit. *Tîmpurile* fusese semnalat și în Vasiliu 1909, p. 64. Densusianu II, p. 18, consideră că lat. *tēmpus* a evoluat mai întîi la *tîmp*, iar abia sub influența formei de plural a apărut *timp*.

³²⁰ Papahagi, GS II (1925-1926), p. 70-71; Vasiliu 1931-1932, p. 56.

³²¹ GN I, în Vilcea, p. 36, Gorj, p. 23 etc.

³²² Pușcariu 1994, p. 307, 360, apoi 339, 341. În același sens se pronunță și Gheție *et al.* 1997, p. 92.

Faptul că forma de plural o poate determina pe cea de singular este în afara oricărei discuții. Rămîne de aflat și explicat cauza pentru care o „normalizare internă morfologică” nu s-a produs în sens invers (*tîneri*, precum *îfte*).

sta astfel doar dacă s-ar accepta că, acolo, nu s-a moștenit forma de singular (lucru greu de crezut și pe care S. Pușcariu nu-l susține, de altfel). Dar ar mai fi de observat că, dacă forma de singular s-a moștenit și a fost influențată de cea de plural – în cadrul unui proces de „normalizare internă morfologică” –, atunci ea trebuie să fi avut un fonetism inițial. S. Pușcariu nu precizează care era fonetismul inițial al acesteia, însă, dacă forma a suferit o influență dinspre pluralul ei, singura posibilitate rațională este ca – anterior influenței și determinând-o, așadar – acea formă să fi fost *tînăr*. În acest caz, *i* nu poate fi păstrat, ci doar punctul de plecare, din etimon. Producerea unei astfel de normalizări, adică, înseamnă implicit că punctul ei de plecare a fost starea cu velare, deci evoluția la *tînăr* s-a produs și în aceste zone.

Sub aspectul care interesează aici, important este că evoluția fonetică a condus la vocale velare, apariția palatalelor fiind datorată acțiunii asimilatorii și celei (semi)conștiente³²³. Altfel spus, faptul că *string* se modifică în chipul lui *stringi*, este secundar; ceea ce contează în primul rând este că, înainte de acest moment, *string* a fost *strîng* și că *stringi* provine din *strîngi*. Modificarea secundară se poate datora acțiunii asimilatorii a contextului (în vederea redobândirii coerenței fluxului sonor, apoi a adecvării sale la cerințele paradigmei morfologice), precum și unor factori de natură conștientă.

În cazul unor singulare în care nu se pune o astfel de problemă, iese din discuție asimilarea. Astfel – după cum am mai arătat – între *strîmb* (*á + m + cons.*) și *strîng*, *strîmt* (*í + n + cons.*), de pildă, vorbitorul nu face distincția sub aspectul etimonului, al evoluției, al nevoilor paradigmatică și nici nu i se impun cerințe articulatorii de tipul celor activate în cazul asimilației. De aceea, pentru vorbitor rămîne să conteze doar faptul că acolo apare un sunet pe care nu-l mai dorește și, totodată, că deține resurse pentru a-l substitui cu cel dezirabil. De aceea apar *strîmb / strimb* (PO 25/14 și 254/16), *strîmbătate / strimbătate* (PO 69/5-6) și (PO 178/21, 194/4) etc. Aproape toată puzderia de astfel de alternanțe, care populează multe dintre textele secolelor XVI și XVII provine din încercarea conștientă a indivizilor de a înlocui un sunet cu altul. Totodată, atotprezența formelor cu velară indică deopotrivă că acestea au fost generale și vădește în mod implicit prevalența forței factorului fonetic asupra celei a factorului fonologic.

Pentru O. Densusianu, acesta reprezintă un context în care *tănăr* a trecut la *tinăr*, formă „păstrată numai în câteva regiuni” și care „a fost

³²³ Pentru conceptul ‘dezechilibru fonemic’, a se vedea Pușcariu 1994, p. 344. De asemenea, la p. 351 se arată, pe bună dreptate, că fonetică este acțiunea ce duce la transformare, fonemică fiind preferința pentru un sunet.

de timpuriu înlocuită în româna literară cu *tinăr*, al cărui *î* < *i* nu a fost încă explicat³²⁴.

La rîndul său, pentru aceeași formă de singular, Al. Rosetti are în vedere³²⁵ o evoluție „**tenăr* > **tinăr*, cu *î* provenit la o epocă posteroară de *ă*, prin asimilație (căci *î* nu e românesc comun)”, în vreme ce M. Sala dă evoluția „lat. **tenerus* > *tiner*, *tinăr* > *tinăr*, avec [i] [î] à cause du caractère fort de [t]”³²⁶.

Discuțind forme precum *tinăr*, *tinără*, *tinărețe*, pe care le consideră particularități bănățean-hunedorene care au radiat în jur (ele apar în zone din Oltenia și Muntenia), I. Gheție pune sub semnul întrebării caracterul de vocală păstrată pentru *i*³²⁷, susținînd că o formă precum *tinăr*, din PO pare să aibă un *i* „mai degrabă refăcut”. Privitor la pluralul *tîneri*, semnalat exclusiv în Crișana, părți din Banat și din Maramureșul vecin cu Crișana, și alături de care stă abstractul *tînerețe* (*tinărețe*), tot I. Gheție consideră că aici „avem a face probabil cu un *î* analogic, după singular (mai puțin verosimilă ni se pare o rostire dură a lui *t*)”³²⁸.

Observațiile asupra fonetismelor acestor forme pot avea în vedere că ele s-ar datora analogiei cu singularul, ceea ce ar indica forța formei de singular (precum în *îițe*), apoi reacția la substituția *î* > *i*³²⁹, dimpreună cu implicarea individului în regularizarea paradigmatică – așa cum o concepea acesta.

Întrucît procesele pe care încercăm a le observa nu se petrec rupte unele de altele – contextul fiind important, atît cel restrîns (consoana precedentă), cît și cel general (sunetele care pot exercita determinări, aflate fiind în alte microcontexte) –, observațiile care urmează vor avea în vedere deopotrivă ceea ce se petrece în microcontexte și ceea ce se petrece la nivelul întregului flux sonor. Apoi, cu toate că este importantă distincția areală, am observa că, atît timp cît comunitatea vorbitorilor dacoromâni are aceeași SAA, doar un factor extraordinar ar impune ca niște deosebiri minore să aibă drept efect evoluții divergente, produse de o aceeași SAA.

Fiind atenți la modul în care se petrec evoluțiile fonetice și la relațiile dintre microcontexte, se constată de regulă că: a) o secvență

³²⁴ Densusianu 1961, II, p. 18, 46-48.

³²⁵ Rosetti 1986, p. 329.

³²⁶ Sala 1976, p. 113.

³²⁷ Gheție 1975, p. 222, 280, 300, 335, 384, 476, 539.

³²⁸ Gheție 1975, p. 113. Prima formă este atestată în ALR.

³²⁹ Pentru pluralele unor forme precum *sămînță*, *tînăr*, Nandriș 1963, p. 287-288, adoptă explicația prin armonie vocalică.

predispusă către schimbare se va schimba dacă are la dispoziție condițiile și energia necesare, și dacă acest fapt nu depinde de o altă secvență a contextului, care s-ar opune cu suficientă determinare și energie respectivei schimbări, b) în cazul în care o secvență se modifică, este posibil ca elementele de proces și rezultatul să determine sau doar să permită modificarea alteia (de obicei în conformitate cu modificarea celei dintîi); c) dacă o secvență este predispusă către modificare, însă nu are condițiile necesare, fiind dependentă de starea alteia, atunci ea nu se va modifica pînă cînd nu capătă toate „permisiunile”.

Cazul evoluției petrecute cu *vetula* sau cel aproape extrem, al lui *vesica*, sînt ilustrative în acest sens. În acesta din urmă se constată foarte limpede cum fenomenele fonetice care acționează asupra formelor o fac în interdependență: *vesica* > *beșică* > *beșică* > *bășică*. Adică mai întîi se petrece se la sine velarizarea necondiționată (cea prin șuierătoare) și abia apoi cea condiționată de natura vocalei din silaba următoare (prin labiale). Procesul nu poate avea o altă ordine, inversul constituind o imposibilitate evolutivă (ceea ce înseamnă și că varianta recomandată ca literară, *bășică*, este aberantă din punct de vedere evolutiv)³³⁰.

Într-un etimon precum *tēnēr(u)*³³¹ – în care nu s-a produs diftongarea spontană a lui *ē* la *ie* (precum în *tēneo* > *șin*³³²) –, există două microcontexte: *tē-* și *-nē-*. Al doilea este oarecum independent de primul. În schimb, vocala celui dintîi se află atît sub influența consoanei dentale precedente – care este slab velarizantă³³³ –, cît și sub cea a naturii vocalei din silaba următoare. Această dependență nu este strictă precum în cazul velarizării prin labiale, ci înseamnă doar că *ē* din *tē-* are o libertate limitată în a rămîne ca atare sau de a se modifica, în funcție de ce se petrece cu *ē* din *-nē-*. Datorită nazalei, acesta din urmă este predispus către închidere. Dar el nu poate suferi simpla închidere păstrînd articulația anterioară (*i*), datorită relației pe care o are cu vocala primei silabe, deci direcția mișcării va urma calea posterioară (*ă*),

³³⁰ OR II, p. 46-47; Ivănescu 1944-1945, p. 236-237; Arvinte 1988, p. 56b, 1991, p. 9b. Cu reținererea impusă de insuficienta cunoaștere etimologică a onomasticului, ne putem întreba dacă nu cumva o astfel de explicație (jocul *be-* / *bă-*) ar putea fi adoptată și pentru *Băjenaru* / *Bejenaru*, la capătul evoluției aflîndu-se *Băjănaru* (< *Bejănaru*).

³³¹ Scriban sv *tînăr*.

³³² Poate datorită unei metateze a cantității, cum presupune Scriban sv.

³³³ Spre deosebire de Gheție 1975, în Sala 1976 se admite caracterul dur al dentalei. De aceea rămîne de neînțeles motivul pentru care acest caracter s-ar fi manifestat atît de tîrziu, mai ales că în perioada africativării a doua tocmai dentala a fost cea care nu a permis despicarea lui *e* la *ie*.

coerența relației cu vocala primei silabe fiind astfel păstrată. (În general, în momente de schimbare evolutivă, organele articulatorii nu generează pe cale naturală fluxuri pur și simplu posibile pentru ele, ci cele mai echilibrate fluxuri, în raport cu starea lor de moment.)

În punctul reflectat de etimon, forma de singular se afla într-o stare de echilibru. Pe măsura creșterii numărului vorbitorilor de latină care aveau SAA improprii sistemului vocalic latin, au început să se manifeste tulburări generate de confruntările dintre organele articulatorii ale respectivilor vorbitori și sistemul vocalic latin, întemeiat pe opoziția de cantitate. Modificările pe care le putea suferi sistemul vocalic, așadar, aveau cauze adaptative, în relație cu SAA a vorbitorilor. Analiza contextului inițial nu indică vreun dezechilibru de natură a provoca o ruptură de context, ori care să încerce a repara cine știe ce neajuns, deci posibile impulsuri către evoluții divergente. Totodată – și tocmai din acest motiv –, dacă este cazul (și de obicei este), o evoluție a unui microcontext aproape că atrage după sine o evoluție corespunzătoare a celuilalt microcontext, în vederea păstrării echilibrului întregului context.

Pe teritoriul care va deveni de limbă română, primul lucru care se poate petrece într-un astfel de context este închiderea secvenței *-ne-* la **nə*. Primul microcontext își păstrează în continuare libertatea de a rămîne ca atare, abia acum dobîndind-o pe aceea de a se închide, cu păstrarea localizării (adică la *i*) ori urmînd direcția deschisă de cel de-al doilea microcontext (adică la vocală velară). De aceea o evoluție **tenər > *tənər* este mai mult decît firească, neexistînd nimic de natură articulatorie care să solicite sau să impună o altă cale evolutivă sau o stagnare.

Odată declanșată evoluția secvenței de la inițială – iarăși, în conformitate cu cadrele evolutive generale ale sistemului fonetic românesc –, ea se va continua în relație cu starea microcontextului următor și în virtutea libertății pe care organele articulatorii o aveau, în a-și împlini tendințele firești (*tînăr*). Aceasta întrucît stabilitatea întregului context impune velară închisă în prima silabă, aflată în relație cu velară semideschisă, din cea de-a doua. Datorită stării contextului integral, ca urmare a velarizării vocalei din silaba medială, prima secvență a suferit o schimbare coerentă la nivelul întregului, prin care s-a direcționat armonios evoluția întregului context și a tuturor elementelor – neexistînd nici un alt factor care să se opună acestui curs evolutiv. [De unde se vede astfel și că nu se poate face referire doar la secvența *te(n)-*, ignorînd restul fluxului sonor]. O astfel de evoluție este comparabilă cu cea a lui *venetus > vînăt*.

În ceea ce privește forma de plural, este la fel de probabil că starea ei firească a fost *tineri*. În acest caz, aceeași relație dintre microconținuturi a făcut ca finala pluralului *teneri* să nu permită velarizarea lui *e* din silaba *-ne-*, în consecință, inițiala avînd doar libertatea de a se închide, păstrînd locul de articulare. Cum se vede, organele articulatorii s-au comportat, iarăși, coerent în relație cu starea fluxului sonor, articulațiile palatale susținîndu-se și atrăgîndu-se unele pe altele întocmai cum au făcut cele velare la forma de singular.

În acest context credem că *tinăr* nu reprezintă decît o formă ulterioară – apărută într-o arie lingvistică –, poate ca urmare a încercării conștiente de a uniformiza o paradigmă, într-o anumită direcție, sau de a înlocui niște vocale. Ea rupe coerența întregului, așa cum o formă precum *tinireate* apare – neîntîmplător – în Moldova, ca reacție hipercorectă, deoarece nimeni nu susține că *tene-* > *tini*³³⁴.

Cu acest prilej se dovedește încă o dată că intervențiile conștiente ale vorbitorului sînt lipsite de discernămîntul pe care îl conferă înțelegerea profundă a fenomenelor și că acțiunea naturală și de la sine a organelor articulatorii este aproape fără cusur. Acționînd în virtutea impulsurilor date de SAA, vorbitorul se comportă impecabil. Încercînd să acționeze pe baza observațiilor și orientîndu-se conform anumitor considerente, același vorbitor va putea comite greșeli mari în ceea ce privește rezultatele imediate și incalculabile în ceea ce privește efectele ulterioare. Lucrurile stau astfel deoarece mecanismul este astfel reglat încît să funcționeze de la sine, orice intervenție tulburînd un sistem și un proces asupra cărora cunoștințele intervenientului sînt extrem de sărace și aproape în orice caz și oricînd insuficiente.

Sub acest aspect, comportamentul lingvistic natural se aseamănă pînă în punctul său de maximă eficiență și optimitate celui genetic. Procesul de replicare a materialului genetic este aproape lipsit de erori. Atunci cînd acestea apar, procese ulterioare puse în act de componentele aceluiasi material genetic sînt în măsură să corecteze unele erori. Ceea ce nu poate fi corectat indică pur și simplu incapacitatea genitorială de a produce urmași viabili. Pe această bază se poate spune că, lăsat în voia sa, întregul sistem funcționează în condiții optime, acomodîndu-se singur la realitate și ajustîndu-și singur mișcările adaptative. Intervențiile pot aduce mari beneficii de moment și aparente, dar și dereglări profunde și permanente.

3.1.5. Comentariu. Se observă din cele de mai sus că în unele zone, textele vechi și anchetele dialectale au atestat forme ale căror fonetisme coincid cu cele ale etimoanelor moștenite. Ipotetic, acele

³³⁴ Gheție 1975, p. 343.

sunete ar putea fi păstrate sau ar putea fi rezultate ale unor modificări (semi)conștiente ale vorbitorilor, sub îndemnul anumitor impulsuri morfologice sau de alt fel. Examinînd situația concretă a respectivelor forme și comportamentele de acest fel, apoi modalitatea în care au loc evoluțiile fonetice în astfel de situații, corelarea rezultatelor arată că, în fapt, apariția fonetismelor coincidente cu primitivele nu poate indica o stagnare sau un decalaj evolutiv, ci o reacție adaptativă a contextului sau una față de o evoluție care a dus la aglomerarea efectelor ei endemice.

În ceea ce privește formele verbale, este imposibil de dovedit, în primul rînd, că acestea ar fost moștenite cu desinența etimologică, rezonabil fiind ca ele să fi suferit schimbări conforme cu procesele de adaptare a fluxurilor sonore la organele articulatorii. La rîndul lor, formele împrumutate ulterior trebuie să se fi adaptat la realitatea fonetică a limbii române – nu fără dificultăți dinspre populațiile slave de la care fuseseră împrumutate și cu care conviețuiau românii, și nu fără oscilațiile date de starea sistemului în care formele cu palatale și cele cu velare concuroau.

3.2. Substituții nejustificate etimologic. Fenomenul velarizării este atît de omniprezent încît poate deveni mai puțin sesizabil decît cel al palatalizării labialelor. Formele cu velare nu numai că nu prea sînt dublate (deci vorbitorul își pierde termenii de comparație și eventualele repere teoretice), dar intră în alternanțe vocalice atît de delicate încît, adesea, orice încercare de a decela între elementul velar și cel palatal al unei paradigme poate deveni o capcană cît se poate de insidioasă. În plus, spre deosebire de cazul palatalizării labialelor, velarizarea a fost un fenomen extrem de prolific, vocalele velare putînd fi produse pe nenumărate căi.

Clasa de cuvinte pe care urmează să o observăm ilustrează mai ales pătrunderea în norma literară a formelor rezultate în urma acțiunii fenomenului hipercorectitudinii. Ea conține elemente care au suferit develarizări acolo unde acest lucru era neîndreptățit din chiar punctul de vedere al logicii conform căreia acționa însuși agentul care opera. Mînat doar de încercarea de a elimina velara, vorbitorul a acționat orbește, procesul fiind aplicat nediscriminatoriu – atît cuvintelor moștenite, cît și celor de alte origini –, afectînd forme al căror etimon nu putea evolua într-acolo, deci aplicîndu-le un tratament „reparatoriu”, justificat de calculele sale, dar pe deplin nejustificat de procesele de dezvoltare și evolutive ale sistemului lingvistic.

Incomparabil mai numeroase decît cele din clasa precedentă, situațiile care se înșiră în continuare prezintă vocale palatale în poziții

în care, din punct de vedere etimologic, apariția lor acolo constituie o imposibilitate, fapt atestat și întărit de starea etimoanelor și de dinamica evoluțiilor fonetice ale acestora. Astfel se vedește cu limpezime că – în diferite măsuri și în felurite situații concrete – vorbitorii diferitelor arii lingvistice românești au dobândit tendința de a înlocui pur și simplu vocalele velare cu vocale palatale.

Faptul că ei procedează în acest fel, fără a avea temeieri date de evoluție, arată încă și de această dată că acțiunile lor nu pleacă din impulsuri ori considerente care să exprime forțele evolutive. În plus, comportamentul vorbitorilor este identic indiferent de instrucție, doar intensitatea acestuia și limitele pînă la care merge inducînd deosebiri sub acest aspect. Un astfel de vorbitor este neștiutor și indiferent la o altă justificare decît cea care îl îndeamnă să opereze conștient respectivele substituții.

Păstrînd perspectiva lingvistului, vom spune că situațiile care se înșiră în cele ce urmează nu sînt întrutotul identice, în sensul că, deși majoritatea copleșitoare a lor prezintă contexte în care vocala palatală constituia o imposibilitate evolutivă, în unele dintre acestea prezența ei poate fi înțeleasă întrucîtva.

3.2.1. O primă discuție merită formele verbului *a ridica*, pentru care vom lua în considerare, ca etimon, lat. *eradico*, *-are*³³⁵. Pentru acest cuvînt, textele vechi prezintă atît forme cu velare cît și forme cu palatale, ca de obicei, primele avînd o pondere mai mare. Forme cu velară apar în cv, Ps.Cor., la Moxa, în Lit.Cor., Ps.H și în alte texte³³⁶. Vocala palatală este atestată sub forma *i*, în DRB, 51, 1619, București, în cancelaria lui Moghilă Voievod, Domnul Țării Românești (în textele emise de acolo apar des astfel de forme), dar și sub forma *e*: *redica*, *redicară*, în Ev.Sib., 117^r și 61^v etc.

Forma s-a încadrat mental într-o serie care conține deopotrivă forme cu palatale justificate și nejustificate (printre care se află și *ridiche*)³³⁷.

³³⁵ CADE SV, Scriban 1129b-1130a. În Diculescu 1906-1907, p. 600-601, se încearcă promovarea etimonului **erectiare*.

³³⁶ Spre exemplu *au rădicat pără*, în DRB, 116, 1626, f.l., dar emis, probabil, din cancelaria lui Alexandru Voievod, Domnul Țării Românești.

³³⁷ În Arvinte 1991, p. 14, *ridică* este privit ca „ reacție exagerată ” care „determină apariția formelor hiperliterare sau hipercorecte”.

În Rosetti 1986, p. 484, se consideră că evoluția acestei forme este similară și comparabilă cu aceea din *inel* < *înel*, opinie cu care nu putem fi de acord decît în ceea ce privește direcția preferată de către vorbitori. Sub acest aspect, în ambele cazuri se manifestă cu tărie tendința – sprijinită și de timbrul vocalei din silaba următoare – către vocala anterioară. De altminteri, cele două contexte fonetice sînt diferite, în sine și sub aspect etimologic, apoi vibranta prezintă o forță mai slabă în a genera și păstra alături o velară, comparativ cu *á + n*, în care însuși *á* devine *î*.

S-ar putea aprecia că evoluția a fost următoarea: *eradico* > *rădicu* > *rîdic(u)*, după care s-a produs substituția care a dus la forma actuală. Rezultatul acestei substituții nejustificate sub aspect evolutiv a putut fi slab favorizat de contextul fonetic (în astfel de situații, „forța lui persuasivă” se manifestă mai ales *post factum*, or, evoluțiile fonetice firești – ca întreaga evoluție, de altfel – nu dețin atributul finalității). În schimb, el a putut fi determinat de cerințele unei norme cu preferință pentru vocale palatale. Forma cu *re-* ar putea reprezenta fie o altă căutare, dinspre forme cu *ri-*, așadar o tratare a fonetismului ca și cum s-ar datora jocului *e / i*, fie o regresivitate dinspre *ră-*, caz în care s-ar datora urmării unui model de tip *crepă*.

3.2.2. Alături de precedentă stau *ridiche* (< lat. *radicula* > *rădiche*, apoi *rîdiche*) și *rinichi* (< lat. *reniculus* > *rănichi*, apoi *rînichi*). Contextele, *eradico* și *radicula* sînt la fel, *reniculus* fiind diferit, dar lucrul acesta este lipsit de importanță aici, deoarece nu etimonul era punctul de plecare al vorbitorului care a operat schimbarea. Adică acțiunea sa nu pleacă de la stările *ra* și *ren*, ci de la *ră* sau *rî*.

Pentru ultimul caz, întrucît în latina populară au existat două sufixe *-iculus* și *-uculus* (care ar putea fi indiciu nu doar al simplei concurențe a formelor duble, dar poate mai ales al existenței ariilor dialectale) avem și o evoluție *renuculus* > *rănunchi* > *rărunchi*³³⁸, termen care nu doar că nu prezenta contextul favorizant, care să-i „confirme” vorbitorului legitimitatea acțiunii sale și să ofere iluzia coerenței contextului, dar care, în plus, a rămas popular, adică ferit de contactul cu aspectul cult.

3.2.3. La fel de nejustificat și destul de prezent în textele vechi este urmașul lat. *sanguen*, *-em*³³⁹. Atestările ne arată că PO notează *sînge* (34/23, 189/22, etc.), o singură dată apărînd genitivul *singelui* (22/22), în Ps.H. apare *sânge* (42, 65, 85, 91^v), iar în CB forma curentă este *sînge*, dar, ca de obicei în acest text, apar *singe* (367/14) și *senge* (34/23, 189/22, etc.).

Dacă *i* din *sin* sau *singur* stă pe poziția pe care etimoanele conțineau tot un *i*, *singe* (cu *i* dintr-un anterior *î*, dezvoltat din evoluția firească a lui *á + n + cons.*) reprezintă în mod cert o formă rezultată în urma unei

³³⁸ În Arvinte 1991, p. 30a, se arată că primul cuvînt este caracteristic variantei sudice a dialectului dacoromân, în vreme ce al doilea constituie o particularitate nordică, diferențierea aceasta urcînd pînă în latina populară. Ambele forme, puternic influențate în evoluția lor de contextul fonetic, conțin în etimon o vocală palatală care a suferit influența velarizantă a vibrantei.

³³⁹ Scriban sv. A se vedea și Arvinte 1991, p. 13a, unde, pentru acest cuvînt, se folosesc termenii „hipercorectitudine sau hiperliterarizare”.

substituirii nejustificate, prin analogie cu forme precum cele mai sus citate, spre exemplu.

I. Iordan consideră că *singe* reprezintă o grafie hipercorectă a moldovenilor față de norma muntenească, iar din exemplele prezentate în Gheție & Mareș 1974 rezultă că majoritatea formelor în care apare opoziția „s dur / s moale” aparține ariilor lingvistice a Moldovei și celei bănățean-hunedorene.

Dincolo de o anumită fărâmițare a ariilor menționate, rezultatele acestea – des repetate în „coincidența” lor – pot arăta nu caracterul conservator al respectivelor arii lingvistice, dar reactivitatea lor. Mai mică geografic și, în consecință, mai recomandată pentru a atinge un anumit grad de omogenitate, zona bănățeană a putut fi mai unitară în comportament, inducând ideea că ar fi păstrat fonetisme moștenite. În fapt, reactivitatea ei, conjugată cu o anumită tendință izolaționistă, pe fondul unei omogenități ridicate (caracteristice ariilor cu identitate pronunțată), a putut duce la coerența care să ofere impresia capacității de conservare. De aceea, într-un astfel de caz, nu atât situația mai sus schițată ar fi de explicat, cât forța și determinarea care să fi dus la rămânerea în stadii incipiente a câtorva fonetisme și la menținerea neștirbiră a acestora.

În ceea ce privește aria moldovenească, deja am văzut că, la contact, „tarele” acesteia ieșeau de la sine în evidență, ceea ce deseori ducea la reacții hipercorecte. Pe de o parte se întâlneau vorbitori orientați către păstrarea cu orice preț a „identității” lor, așa cum și-o definiseră și cum o concepeau, de cealaltă apar vorbitori dispuși la renunțări și compromisuri, doar spre a evita blamul și a fi acceptați în masa comunitară.

La rîndul său, Al. Rosetti³⁴⁰ pune forme precum *sint*, *singe*, *stringe*, *singur*, *rîndul* pe seama evoluției fonetice: „consoanele care au provocat procesul (*dz*, *s*, *r*) sînt articulate în partea anterioară a gurii”, în vreme ce „*ă* / *î* e articulat în partea medială a gurii”, după care socotește că modificarea de articulație se datorește influenței acestor consoane.

În sfîrșit, lucrurile sînt corect perspective și interpretate de către I. Gheție și Al. Mareș care, în cadrul discuției privitoare la tratamentul consoanelor *s*, *z*, *dz*, *ț*, „moi” / „dure”, arată că pentru *se*, *seu*, *sint*, nu se poate admite „că am avea a face cu fonetismele etimologice,

³⁴⁰ Rosetti 1986, p. 457. A se vedea și Rosetti 1926, p. 65; Avram 1990, p. 30, precum și Al. Rosetti, *Dr. jupîn, smîntînînă, stăpîn, stînă, stîncă*, în GS V (1931-1932), p. 158-172, unde, cu referire directă la *stîncă* și prin comparație cu forme precum *singe*, *tinăr*, se arată că *i* din *stîncă* „provine dintr’un timbru *î* anterior; așa dar, în această regiune din Ardeal timbrul *î* a fost schimbat în *i*” (p. 172).

deoarece e greu de crezut că [e] și [i] să se fi păstrat nealterate tocmai în regiunile unde durificarea lui [s], [dz], [z], [ț] s-a manifestat cu cea mai mare intensitate din secolul XVI (pe alocuri din secolul XV-lea) până astăzi³⁴¹. Ei consideră că, în fapt, avem a face „cu un fenomen de hipercorectitudine, realizat fie la nivelul limbii vorbite, fie la nivelul limbii scrise”³⁴².

3.2.4. Actualul *lingoare* este înregistrat în textele vechi cu velară (cv 2^v/11; Ev.Sib. 26^r₈ etc.). Forma cu palatală constituie rezultatul unei substituiri nejustificate, prin care urmașul cu velară al lat. *languor* – care a parcurs una dintre cele mai vechi și mai stabile evoluții fonetice românești, cel atestat în textele vechi – a suferit o înlocuire de fonetism. Foarte sugestiv în acest caz este faptul că *lingoare* poate fi reprezentat de forma *lungoare*. Este probabil ca la apariția acesteia să fi contribuit fenomenul etimologiei populare, însă este cel puțin la fel de probabil ca jocul *u / î* să-și fi avut propria contribuție (*îmblu, îmfllu, încrop, Îndrea* > *umblu, umflu, uncrop, Undrea*).

Observând că ariile cuvântului *lungoare* sînt destul de compacte și cuprind puncte din toate segmentele teritoriului dacoromân, Gr. Rusu³⁴³ susține că este greu de lăsat întreaga evoluție *lingoare* > *lungoare* doar pe seama explicației prin etimologie populară. El consideră că asimilația ar fi cealaltă cauză, poate principală. Într-adevăr, este foarte probabil ca motivația semantică să fi apărut abia după sau împreună cu producerea mutației fonetice. În acest caz devine evident că *lingoare* constituie rezultatul unei substituții nejustificate etimologic, dinspre *lingoare*. Altminteri, dacă nu se ia în seamă explicația prin hipercorectitudine, *lingoare*, care formează arii în Dobrogea, Muntenia de sud-vest și sud-vestul Transilvaniei, la aromâni, în centrul Moldovei și în Maramureș, adică în zone independente unele de celelalte, ar rămîne neexplicat.

3.2.5. Forma *spintec* (lat. **expantico*) ar putea apărea cu contribuția favorizantă a unei acțiuni asimilatorii: *ə-i > i-i*³⁴⁴. Acest cadru nu o împiedică să rezulte și din contribuția acțiunii pe care o discutăm aici, dr. *pîntece* și ar. *pîntec* (< lat. *panticem*) arătînd cu limpezime forma la care a dus evoluția firească de la latină la română. Faptul este evidențiat de către A. Philippide care presupune un **spîntec*³⁴⁵. La rîndul său, V. Frățilă³⁴⁶ dă o formă precum *despintica*, ce are drept corespondent

³⁴¹ Gheție & Mareș 1974, p. 173.

³⁴² *Ibid.*

³⁴³ Rusu 1960.

³⁴⁴ Sala 1976, p. 107, 221.

³⁴⁵ OR II, p. 140.

³⁴⁶ Frățilă 1987, p. 44.

ar. *dispîntic*, precum *spîntec*, *spîntecătură*, *spîntecat* (Anon. Car., 4316-4318). Relația – poate nu cea etimologică, dar cea de sens și mai ales cea formală – cu *pîntec* trebuie să fi fost evidentă pentru vorbitor, ceea ce ar fi trebuit să-l rețină cu ușurință în sfera gravitațională a substantivului.

Oricum, acesta este un caz ilustrativ pentru dificultățile care apar în calea unor astfel de analize, atunci cînd contextele anumitor cuvinte se află în împrejurări formale și funcționale ce determină sau doar permit apariția mai multor posibilități de dezvoltare, în aceeași direcție. Faptul acesta face dificil de demonstrat că lucrurile decurg din acțiunea unui factor sau a altuia, ori din acțiunea lor conjunctă. De aceea, în cazul aici discutat este neîndoios că a existat un context favorizant pentru o mișcare asimilatorie. Aceeași constatare și aceeași concluzie însă pot fi enunțate și pentru ipoteza ca modificarea să se fi produs cu participarea acțiunii unui proces conștient. Oferind o posibilă senzație de coerență – ca urmare a unei astfel de uniformizări a fluxului sonor – forma a putut fi adoptată și răspîndită apoi în afara ariilor în care fusese creată.

Probabil că multe forme viabile, poate majoritatea lor, se datorează poligenezei (așa cum apariția limbajului vocal-articulat și a multor altor activități biosociale constituie rezultate ale poligenezei). Acesta este indiciul cel mai puternic al faptului că – la nivelul unei comunități – există nu doar unitate de sistem și de normă, dar că SAA și funcționarea ei sînt aceleași pentru toți vorbitorii. Acest nucleu al comunității este mult mai puternic decît factorul variabilitate, cu consecința disponibilității de a adopta ori doar a accepta o inovație.

3.2.6. Tot astfel, urmașul lat. *grandine(m)*, trebuie să fi evoluat la **grîndină*, ulterior suferind înlocuirea lui *i* cu *i*, în primul rînd ca urmare a unui proces conștient, petrecut într-un cadru fonetic favorabil modificării și, poate, în urma unei atracții dinspre forma *grindă*. Asemenea atracții, chiar nejustificate din punct de vedere etimologic ori semantic, sînt posibile deoarece încadrările pe care le face vorbitorul, așa cum nu au în vedere etimoanele și evoluția lor fonetică, nu țin neapărat seamă de criteriile semantice (de cîmp lexical-semantic), dar pot fi sensibile la cele formale (de familie lexicală) – dacă aceasta este sesizată –, într-un amestec de ponderi greu de prevăzut datorită variabilității sale aproape aleatorii.

Este posibil și chiar de așteptat ca, în urma pătrunderii și răspîndirii elementului slav în limba română, valul de forme să fi atentat la fonetismele elementelor moștenite, într-un firesc proces de reechilibrare a sistemului. Spre a putea fi folosit în chip firesc, materialul străin

trebuie să se acomodeze la cel existent, să fie asimilat și naturalizat. Un astfel de proces însă nu semnifică nicicum eliminarea trăsăturilor materialului străin și înlocuirea elementelor incompatibile în relație cu sistemul cu elemente proprii acestuia. Procesul este mult mai complex, în diferite puncte ale sistemului și în diferite momente ale procesului acomodarea fiind reciprocă, fapt care nu se observă mereu. Deși elementele străine sînt creditate cu o acțiune mai slabă – întrucît puterea lor vectorială nu deține forța sinergică pe care o au în propriul sistem și întrucît sistemul în care pătrund este stabil, tinde și luptă spre a-și păstra propria configurație, propriile echilibre și mecanisme regulatorii –, multe dintre efectele acțiunilor lor încă prezintă urme ale acelei forțe. De aceea, la dificultățile de ajustare a sunetelor și coarticulațiilor străine se adaugă dificultățile de gestionare a formelor ce rezultă din relațiile existente între elementele străine, aparent disparate.

În acest context se înțelege că materialul străin nu este ceva care doar are de suferit acțiunea sistemului în care pătrunde, dar și ceva care exercită presiuni spre a-și păstra identitatea, adaptările pe care le suferă fiind doar compromisurile supraviețuirii, iar efectele pe care le produce apoi fiind confirmările acesteia, validate de consecințele de la nivelul sistemului și al comportamentului vorbitorilor.

3.2.7. Cazuri de hipercorectitudine apar în *mena jupenul[uj]i*, scris pe verso-ul unui document gorjean datat 1576³⁴⁷, în *miinile*³⁴⁸ și în sintagmele *metrica metriculată*³⁴⁹ – față cu *De mătrice* („titlul” unui descîntec, în Romanai, p. 138) – și *mătrice mărăgună* (în Olt)³⁵⁰.

Discutînd situațiile în care apare opoziția „labiale moi / labiale dure”, în Gheție & Mareș 1974, p. 125-135, se acceptă opinia exprimată în Nandriș 1963, p. 18, conform căreia formele cu labiale „moi” (precum *merg*), din norma literară, se datorează unei reacții ce a urmat velarizării prin labiale, reacție anterioară secolului XVI, mai timpurie chiar, și se respinge astfel opinia din Pușcariu 1976, p. 19, conform căreia velarizarea nu ar fi avut loc în asemenea cazuri, analogia împiedicînd durificarea labialei.

Studiul materialului aflat la dispoziția istoricilor limbii confirmă principiul teoretic conform căruia mai întîi începe să acționeze legea fonetică, după care are loc „reparația” analogică, adică mai întîi se petrece acțiunea sistemului în mediu și apoi apare reacția mediului și a sistemului la rezultatele acțiunii. Acest fapt nu a împiedicat analogia să acționeze încă dinaintea încheierii depline a evoluției în discuție.

³⁴⁷ DRB, I.

³⁴⁸ Care apare în jud. Dolj (GN I, p. 77).

³⁴⁹ Semnalată în jud. Gorj (GN, p. 22).

³⁵⁰ GN, p. 96, 138.

Desigur, nu se poate argumenta credibil că au existat factori „(și înainte de toate analogia)” care să fi „determinat să se restabilească rostirile etimologice”³⁵¹, întrucât vorbitorul este lipsit de memorie³⁵². Actul acesta poate fi posibil doar într-o singură situație, și anume atunci când vorbitorul contemporan are în deprinderi și în inventar forme supuse respectivei schimbări. Altminteri, el acționează în virtutea altor impulsuri. De aceea, acțiunea sa analogică, exercitată asupra formelor contemporane lui, se referă nu doar la formele în care evoluția a condus la un fonetism sau la cele oscilante, ci și chiar la cele lipsite de fonetismul vizat, care doar prezintă asemănări formale cu acelea. Substituțiile de acest fel sînt atestate către sfîrșitul secolului XV³⁵³ și urmează intensificării contactelor cu forme ale altor norme, pe un teritoriu pe care începea astfel o circulație paralelă a formelor prezentînd ambele tipuri de fonetism.

3.2.8. Vocala palatală dintr-o formă precum *peun*, cu trei ocurențe într-un text cules de către T. Dinu³⁵⁴, este nejustificată sub aspect etimologic³⁵⁵. Precum alte texte conținînd asemenea forme, acesta prezintă cu consecvență forme ca: *beut*, *crepa*, *peta*, dar alături de *Brășov*, *fărmecca*, *hătar*, *învăli*, *năroi*, *năcaz*, *năsîp*, *păreche*, *spăria* (p. 109).

3.2.9. Aceeași mișcare nejustificată de etimon apare în „l-prășim cu *sepăle*”, în jud. Gorj³⁵⁶.

3.2.10. Un *i* nejustificat din punct de vedere etimologic apare la interiorul lui *sirgui*³⁵⁷ și *sirbi*³⁵⁸ pentru *sîrbi*. La I. Neculce apar „că nu-i *sirgie* cu istovul banilor” (p. 327), dar *de sîrgu* (p. 52, 97), alături de

³⁵¹ În Gheție & Mareș 1974, p. 130.

³⁵² Pușcariu 1929-1930, p. 240.

³⁵³ Pentru exemple, a se vedea Gheție & Mareș 1974, *loc.cit.*

³⁵⁴ În *Graiul din Țara Oltului*, GS I (1923-1924), textul X, p. 120.

³⁵⁵ Scriban sv; CADE sv trimite la lat. *pavonem*, însă avînd în vedere un intermediar slav.

³⁵⁶ Frățilă, 1987, p. 45.

³⁵⁷ Atestate în BB. În Arvinte 1988, p. 62b, se consideră că prima este o formă hipercorectă, apărută ca reacție la velarizarea prin *s*. În Al. Gafton, *Rom. sîrg*, în AUI, XLIII (1997), p. 270-272, se propune o etimologie slavă, dar chiar și astfel forma în discuție rămîne hipercorectă.

³⁵⁸ Atestat în DMR, CXIII, 1593, Maramureș, text în care apare și forma *rindui* (atestat și în Suceava, conform Gheție 1975, p. 152). Considerăm că *sirbi* este precum **pîlc*, ori **tirg*, existența sa atestînd ipoteza că, odată deprins mecanismul de către vorbitor, acesta îl folosește în toate contextele în care crede că poate și trebuie să-l aplice. *Sirb* este menționat în Gheție & Mareș 1974, p. 139, atestat la Suceava, la 1601.

de *sirgu* (p. 220, 254), *sirguală* (p. 368), apoi *sîrbi* (p. 384), *sîrbimea* (p. 204), *sîrbii* (p. 237), „capetile *sîrbimei*” (p. 110), *a sîrbilor* (p. 246), Alixandru *Sîrbul*” (p. 385), alături de: *sirbu* (p. 14, 338), *sirbi* (p. 229, 251, 297), *sirghi* (p. 103), *sirboaică* (p. 14), „carte *sirbască*” (p. 14), *sîrbime* (p. 254), *sirbește* (p. 309).

În imposibilitatea lor de a rosti sunetul slav³⁵⁹ (adică un *r* silabic), organele articulatorii ale românilor au doar două soluții pentru a reda o astfel de articulație (aceiași este cazul pentru *l* silabic), și anume cu *r* (sau *l*) fie precedat, fie urmat de un element cu timbru velar (*ă* dar mai curînd *î*, în relație cu intensitatea lichidei). Întrucît timbrul astfel rezultat este implicit și nu poate fi decît velar, se înțelege de la sine că prezența vocalei palatale decurge dintr-o înlocuire și constituie un act de hipercorectitudine.

3.2.11. Textele vechi prezintă alternanțe pentru *nădejde* (< vsl. *nadezda*)³⁶⁰ și derivatele sale. Astfel, apar *nedejduitor*³⁶¹, *nedejde* / *nădejde*³⁶². cs prezintă doar forme cu *nă-*, iar Ps.H – forme precum *vor nedejdi* (2), *nedejdiți* (3), *nedejdi* (3), *nedejde* (10) etc. (tot în acest text apare și *neputi*). Lit.Cor. prezintă numeroase forme cu *ne-*. La I. Neculce apar *nedejde* (p. 34, 35, 209, 361), dar și *nădejde* (p. 287), *nădejduind* (p. 361). Situația este similară în *necaz* care provine din bg. *năkaz* < vsl. *nakazati*.

Dat fiind etimonul, este limpede că acesta nu avea cum să genereze un reflex *e*, evoluția fiind conformă cu regulile de adaptare fonetică ale limbii române, adică generînd vocală velară. Nici în acest caz modificările nu se localizează compact, fenomenul fiind prezent în mai multe zone aparținînd unor dialecte literare diferite.

³⁵⁹ Bărbulescu 1904, Avram 1990.

³⁶⁰ CADE, sv, Scriban, sv.

³⁶¹ IZ, doc. 56, pe la 1592, seliștea Cîndești.

³⁶² Pușchilă 1913, Legi, unde forma este constantă în textul moldovenesc, apoi la mînăstirea Moldovița, în 1592.

Tot în Bucovina apar *nescut*, *fecut*, [Al. Rosetti, *Dări de seamă*, în GS II (1925-1926), p. 167-179, se dau formele după *Documente românești din arhivele Bistriței*, publ. N. Iorga]. Pentru *ne-* > *nă-*, a se vedea și Al. Graur, *Etimologii românești*, București, 1963, p. 27-30, unde se iau în discuție mai multe tipuri de contexte și de situații, relația cu etimonul nefiind clară în fiecare caz. Cu toate acestea, s-ar putea avansa ipoteza, valabilă cel puțin pentru unele dintre cazurile prezentate acolo, că există posibilitatea ca etimologia populară să exercite anumite presiuni ce pot duce la apariția de forme hipercorecte. Existența sensului ar putea fi în destule cazuri o forță destul de puternică, dacă este sprijinită de paradigma spre care s-ar îndrepta astfel cuvîntul și dacă nu i se opune propria paradigmă.

3.2.12. Tot astfel trebuie tratate formele semnalate în Pușchilă 1913, p. 26: *zemisli, zimisli, era zimislit*, care apar și la Moxa (v. 35^r). Avînd ca etimon vsl. *zamysliti*³⁶³, cuvîntul nu putea dezvolta acolo o formă cu vocală palatală, cea corespunzătoare etimonului și evoluției sale firești fiind forma actuală, *zămisli* – rară în uzul curent, de altfel.

3.2.13. La Varlaam sînt semnalate³⁶⁴ forme precum *a grei* pentru *a grăi* (< srb. *grajati*)³⁶⁵, *resturnare* (< *răs + turna*, unde *răs-* < vsl. *ras-*)³⁶⁶, *respîndi* (< vsl. *rasponditi*)³⁶⁷, *hrenește, hrenim* (< vsl. *hraniti*)³⁶⁸. La acestea se adaugă *rrevnitori, rrevnitoriu* (cv, 15^r/15 și 19^r/10-11, ps.S 290⁵, 290₂₄), *revni* (Ps.S 66¹⁴, 67⁹), *revnire* (Ps.S 132⁶), (< vsl. *rivinovati*)³⁶⁹. Toate aceste situații, cu contexte diferite, provenind în limba română în urma unor procese de împrumutare, prezintă identitate de tratament doar în virtutea stării lor comune de la un moment dat (prezența vocalei velare) și a tendinței puternice a vorbitorului de a opera înlocuirea velarei cu palatala.

3.2.14. Forma *Peh[arnic]* apare într-un document din Tîrgoviște, la 1623³⁷⁰, și ar putea fi considerată rezultat al regresiei. Nu este cu neputință ca forma *pehar*, semnalată în Gheție 1975, p. 307, la Fogarasi, să nu reprezinte doar o simplă grafie.

Chiar dacă exemplul în sine nu reflectă o rostire care să poată fi luată în considerare atunci cînd se prezintă fonetica limbii române, ceea ce contează este existența și funcționarea proceselor, mecanismelor și motivațiilor care au putut duce la producerea unui astfel de abateri.

Rom. *pahar*³⁷¹ considerat cu vocala etimologică *e > ă*, după care acesta trece la *a*, nu reprezintă o întoarcere la forma etimologică a

³⁶³ CADE, sv, Scriban, 1430b.

³⁶⁴ Densusianu 1977, p. 38 ș.urm.

³⁶⁵ CADE, sv, de asemenea la Scriban, p. 1393.

³⁶⁶ CADE, sv.

³⁶⁷ CADE, Scriban sv.

³⁶⁸ CADE, sv.

³⁶⁹ Scriban, 1132b, CADE, sv.

³⁷⁰ DRB, 100.

³⁷¹ În privința etimologiei lucrurile nu sînt tocmai precise (dacă nu cumva trebuie avută în vedere posibilitatea unei etimologii multiple). În punctul de interes al discuției de față, forma poate proveni din una dintre limbile slave, chiar și din slava veche, dar și din maghiară. CADE extrage cuvîntul din srb. *pehar*, sv, Cihac II, sv notează aceeași formă după care înșiră forme din alte limbi slave, maghiară, albaneză, cu fonetismele *e, o, u*. În DER, sv apare: „sb., cr., slav. *pehar*” – după Miklosich și Cihac –, apoi se trimite la alb. *pehar* și la magh. *pohar*. De asemenea în Scriban, DLR, TRDW, sv, Gheție *et al.* 1997, p. 88.

autorului maghiar – care poate că nici nu cunoștea acea formă, ori nu avea de ce să o refacă, mai ales că în limba sa avea *pohar* –, ci o regresivitate operată pe baza observației că româna modifică *e* la *ă* în anumite contexte, precum cel de față. Grafia atestă prezența în limba română vorbită în acea vreme, a formei *păhar*. Este de reținut încercarea autorului de a oferi o formă „corectă” sau „literară”, de asemenea faptul că asupra unui împrumut din limbile slave româna acționase prin fenomenul velarizării prin labiale.

3.2.15. Forma românească pe care a luat-o în mod firesc împrumutul vsl. *valiti*, a fost *văli* (prefixată, *învăli*). La starea actuală s-a ajuns doar ca urmare a unei substituții³⁷². Forma normală, *învălit*, se înregistrează într-un text³⁷³ bogat în situații care atestă cu larghețe forme precum: *crep*, *mă'mbet(û)*, adică hipercorecte. Forma literară actualmente nu are seamă astăzi, deși un context practic identic și supus acelorași tendințe de velarizare poate fi aflat în vsl. *vaditi*³⁷⁴. Așezarea laolaltă a acestor cuvinte (*înveli* / *vădi*) arată încă o dată bazele inconsecvente pe care a crescut norma literară a românei, mai ales că, la Varlaam, forma cu velară rezultată pe teren românesc de asemenea a fost supusă tratamentelor de tip hipercorrect: *să vedesc*, perechea potrivită a lui *să învelesc*.

3.2.16. Forme precum actualele *risipi*³⁷⁵ (< vsl. *rasypati*)³⁷⁶ și *nisip* (< vsl. *nasŭpŭ*)³⁷⁷ prezintă în etimon un *a*, care trebuie să fi trecut la *ă*. În aceste cazuri, contextul a putut favoriza asimilarea la *i*³⁷⁸, dar având în vedere că textele vechi atestă funcționarea cu velară (*răsipi*, *rîsipi*, *năsîp*) a celor două cuvinte, este improbabil ca singur contextul să fi avut forța necesară de a declanșa procesul de producere a modificării. Este foarte probabil ca și în acest caz să fi intervenit acțiunea conștientă a vorbitorului.

3.2.17. Cuvinte precum *mazil* și *a mazili* apar la I. Neculce cu fricativă dentală sonoră urmată afît de vocală velară, cît și de vocală palatală. Cu toate că formele din prima categorie predomină: *mazil* (41, 43, 47, 58, 141, 181, 190, 208), *mazili* (41, 77, 110, 185, 193), *mazîlii* (186), *mazilimea* (75, 129, 179, 180), *mazîlia* (69, 126), *să mazilească*

³⁷² Hristea 1968, p. 312-313.

³⁷³ *Cercetări în Munții Apuseni*, gs II (1925-1926), p. 22-85.

³⁷⁴ CADE, p. 1396; Scriban, p. 973.

³⁷⁵ La Neculce apar doar forme cu velare (*răsipi*).

³⁷⁶ Scriban, sv.

³⁷⁷ CADE, sv.

³⁷⁸ Scriban, sv; Densuşianu 1919-1920, p. 35, consideră că *nisip*, este simplul rezultat al unei asimilații.

(181), celelalte sînt destul de prezente: *mazil* (55, 152, 164), *mazili* (83), *mazilie* (20), *a fi mazilit* (20), *au mazilit* (40, 42, 43, 46, 93), *mazilia* (41, 69), *să mazilească* (65), *să mazili* (195). Întocmai este situația în cazul *meșină* (tc. *meşin*).

Limba română deținea sunetul din cuvîntul turcesc, deci nu exista problema unei adaptări, a unui context care să favorizeze asimilarea, a unei evoluții etc. Probabil că forma hipercorectă, adoptată de norma literară actuală, se datorește simplei idiosincrasii a graiului muntenesc, cel care de prin secolul XVII, după ce fusese plin de șuierătoare dure, ajunsese să nu mai accepte decît șuierătoare muiate.